

III. ALTE MĂRTURI ALE ORIGINII ETNICE ROMÂNEȘTI A AŞEZĂRILOR DIN SUD-ESTUL TRANSILVANIEI

de Ioana Cristache-Panait

Pe alocuri, în susținerea temei sale, Ion I. Rusu a simțit și mărturisit lipsa stringerii laolaltă și a altor categorii de dovezi privind originea etnică a așezărilor din Secuime, a existenței altădată a unei numeroase populații românești, băstinașe. Componentele unei astăzi categorii au fost, clar numite și enumerate la subpunctul: *Sarcinile cercetării*, din capitolul II. Ele se grupează, pe scurt, în izvoare scrise (îndeosebi cărți vechi) și construcții, existente sau vestigiile lor (biserici, clopotnițe, porți, cimitire și.a.). Asupra lor, cît și a evidențelor asemănări dintre viața socială a secuiului și aceea a românului, vădite în habitat, obiceiuri, tradiții și.a., atenția a fost îndreptată cu multe decenii în urmă¹, dar împlinirea sistematică a adunării lor „sat de sat”, nu s-a înfăptuit. De atunci un nou val răuvoitor și distrugător², a luat cu sine un noian de astfel de documente. Cu atât mai mult se impune sporirea atenției și răspunderii față de cele ce au supraviețuit și care, prin adinca și larga lor semnificativitate, pot suplini și totodată evoca prețioasele pierderi. Din acest gind izvorăște capitolul de fată, fără a avea însă putință de a cuprinde toate dovezile, de același gen, rămase de la comunitățile românești din Secuime. Martorii aduși cauzei date, asigură respectivei narăriuni

¹ N. Iorga, *Acte românești din Ardeal privitoare, în cea mai mare parte la legăturile secuilor cu Moldova*, în *Bulet. Com. Ist. a României*, vol. II, București, 1916, p. 181 – 191; Idem, *Memorile Sec. Ist.*, III, XVIII, p. 222 – 231; S. Opreanu, *Secuizarea românilor prin religie*, Cluj, 1927; Idem, *Printre românii săcuizați*, în *Graful românesc*, I, 1, 1927, p. 8 – 13; Idem, *Ținutul secuilor*, Cluj, 1928; Simion Mehedinți, *Cadrul centropo-geografic*, în *Transilvania, Banatul, Crișana, Maramureșul, 1918 – 1929*, Cluj, 1929, I, p. 599; C. Petranu, *Influence de l'art populaire des roumains sur les autres peuples de Roumanie et sur les peuples voisins*, în *Ars Transsilvaniae*, Sibiu, 1944, p. 241 – 265; Idem, *Contribution complémentaire*, p. 283 – 298; N. Silică, *Contribuții la istoria vechei elementului românesc și a circulației cărții românești în regiunile săcuizate*, în *Reînvierea*, II, 1938.

² Ioan N. Ciolan, *Transilvania ultima prigoană maghiară*, Edizioni Europa, Roma, 1980; M. Fătu, *Biserica românească din Nord-Vestul ţării sub ocupația horthystă 1940 – 1944*, București, Ed. Institutului Biblic, 1985.

istorice acel caracter, atât de bine enunțat de Toth Zoltan, de știință a realității.³

În secolul al XIII-lea, secuii s-au stabilit în estul țării „la hotare”, conștiind împreună cu românii, pe care și-au găsit aici și s-au amestecat cu ei.⁴ Că pământul ce i-a găzduit era vatra străbună a băstinașilor, o spun, fără echivoc, rezultatele săpăturilor arheologice, care s-ar cuveni să alcătuiască ele înșile o carte, sub formă de repertoriu. Ne vom opri numai la cîteva dintre ele. În așezarea de la Cristești (jud. Mureș),⁵ dovezile continuității populatiei daco-romane, cît și ale creștinării sale, sunt indubitate.⁶ Vestigiile arheologice din preajma localității Morești (com. Ungheni, jud. Mureș) atestă evoluția istorică din paleolitic și pînă în feudalism, așezarea din sec. XI—XIII corelîndu-se cu cetatea de lemn și pămînt a unei formațiuni prestate autohtone.⁷ La Călugăreni, pe malul stîng al Văii Nirajului, cercetările arheologice au adus la lumină vestigii ale legiunii a XIII-a Gemina.⁸ Din județul Covasna, subliniem remarcabilul și des amintitul sănțier de la Ariușd⁹ (cu precădere pentru tipul autohton de casă, cù tîrnăt parțial), cît și pe cel de lîngă orașul Covasna, de pe dealul cetății Zinelor, valorificator al unei fortificații dacice.¹⁰ Din zona Ciucului menționăm bogatele mărturii dacice de la Sîncrăieni¹¹ și Jigodin (orașul Miercurea-Ciuc).¹² Din valea superioară a Tîrnavei

³ *Lucr. de față*, p. 119.

⁴ *Ibidem*, subcapitolul *Informațiile despre populația românească*.

⁵ Alex. Popa, *Academia Română și descoperirile arheologice de pe Valea Sîrpeioră a Mureșului*, (I), în *Marisia*, Tîrgu Mureș, V, 1975, p. 22—24; *Ibidem*, (II), în *Marisia*, VI, 1976, p. 15—23; Andrei Zrinyi, *Repertoriul localităților din județul Mureș cu descoperiri arheologice din sec. IV—XIII*, în *Marisia*, VI, 1976, p. 125—151; *Ibidem*, *Vestigiile arheologice și numismatice în valea Mureșului superior privind continuitatea poporului român*, în *Îndr. pastoral Alba Iulia*, III, 1979, p. 106—107; V. Petelică, *Elemente de continuitate pe valea Mureșului superior. Sondajul arheologic de la Voivodenii* (Jud. Mureș), în *Marisia*, VIII, 1978, p. 8—89; *Ibidem*, *Săpăturile arheologice de la Voivodenii* (Jud. Mureș), în *Marisia*, IX, 1979, p. 127—132; *Ibidem*, *Vestigiile geto-dacice în așezarea de la Voivodenii*, în *Îndr. pastoral Alba Iulia*, IV, 1980, p. 106—108; V. Lazar, *Vestigiile geto-dacice din județul Mureș*, în *Îndr. pastoral Alba Iulia*, V, 1981, p. 92—93; K. Horéd, *Contribuții la istoria Transilvaniei, sec. IV—XIII*, București, 1958; D. Pretase, *Problema continuității în Dacia, în lumina arheologiei și numismaticei*, București, 1966; *Ibidem*, *Riturile funerare la daci și daco-romani*, București, 1971 și a.

⁶ A. Zrinyi, *Așezarea română de la Cristești și legăturile ei cu Gallia*, în *Marisia*, VII, 1977, p. 91—99; Aurel Sămărghitaș, *Așezarea română de la Cristești-Mureș dovedă a continuității populației daco-romane*, în *Îndr. pastoral Alba Iulia*, III, 1979, p. 108—109.

⁷ *Dictionar de istorie veche a României*, Ed. Științifică și Enciclopedică, București, 1976, p. 413.

⁸ *Ibidem*, p. 141—142.

⁹ *Ibidem*, p. 45.

¹⁰ *Ibidem*, p. 191.

¹¹ Dorin Popescu, *Trezaur de argint dacice* (II), în *Bulet. Mon. Isl.*, I, 1972, p. 5—22.

¹² *Dictionar de istorie veche*, p. 361.

Mari și din valele Homoroadelor, deci de acolo unde „soarta elementului” lui românesc a fost mai gravă decât orîndinde¹³, amintim așezarea Zetea¹⁴, ca și pe aceea, mult mai amplă, de la Porumbenii Mari¹⁵. Din fostul său securiesc de pe Arîș evocăm memoria locuirii daco-romane prin numele de viață și organizare aflate la Cicau¹⁶ și Moldovenesti¹⁷.

Populația românească, covîrșitoare de-a lungul primelor secole de conștiință cu secuii, a continuat în aceeași vreme să fie stăpîna pe bunurile sale de obicei, folosite, de acum, împreună cu noi veniți, păstrîndu-și totdeodată libertatea fizică și spirituală. Cu timpul însă procesul feudalizării, al formării marilor domenii în mîna celor de alt neam, a sărăcit și vitregit de libertate pe românul băstinaș,¹⁸ expunîndu-l politicii de deznaționalizare. Conscriptiile urbariale, din 1785, reîn semnelele semnalate. Astfel, locuitorii din Cornățel la întrebarea dacă sunt iobagi de uric sau ba, au răspuns: „sunt aici căiva dintre noi care sunt iobagi, dar în cea mai mare parte suntem jeleri. Oci care suntem însă iobagi recunoaștem că suntem iobagi supuși jugului dar nu știm din ce motiv”.¹⁹ Iobagii din Pănet, arată, cu aceeași prilej, că n-au pășune îndestulătoare întrucît o folosesc împreună cu alii tărani îberi secui. Aceștia s-au înmulțit în astă măsură că locuiesc cîte 5—7 familii pe o sesie, fiecare avînd animale.²⁰ Ofrecă emoționantă a situației s-a păstrat de la Porumbeni: „O parte din locuitorii de aici își recunosc iobagia moștenită, o altă parte însă, fiind săliți de nevoi, s-au legat el însuși ca iobagi pentru un oarecare timp, pentru o anumită sumă de bani, conform contractelor prezентate nouă, alții tărani însă nu recunosc iobagia lor moștenită...”; „sesii pustii sunt în această localitate, unele de un an, altele de nouă ani, douăzeci de ani iar altele din timpuri vechi. Motivul pustiurii lor, este că unele case dărimindu-se din cauza vechimii nimici n-au mai făcut alte case în loc, apartenențele lor au fost adăugate altor sesii...”²¹

¹³ Simeon Mchedli, *op. cit.*, p. 589.

¹⁴ *Dictionar de istorie veche*, p. 541.

¹⁵ *Ibidem*, p. 622.

¹⁶ *Ibidem*, p. 485.

¹⁷ Judita Winkler, Matilda Takácz, Gheorghe Păuș, *Așezarea dacică și daco-romană de la Cicau*, în *Apulum*, XVII, 1979, p. 129—189.

¹⁸ St. Pasca, *Voivodatul Transilvaniei*, Ed. Dacia, Cluj-Napoca, 1979, vol. I, p. 37—38, 46, 80, 273; *Ibidem*, vol. II, 217, 227, 238, 256.

¹⁹ Liviu Ursuțiu, *Tranziții asupra iobagului și asupra pămîntului pe domeniul Gurghiu (1652—1715)*, în *Marisia*, VII, 1977, p. 125—138. Faptele s-au petrecut, adînapă, și în alte zone.

²⁰ L. Moldovan, Ioan Pop, *Conscriptii urbariale mureșene din anul 1785* (II), în *Marista*, VI, 1976, p. 205.

²¹ *Ibidem*, p. 199.

²² *Ibidem*, p. 189.

La robotă erau siliți toți, chiar familiile preoților, aspect susținut documentar. La 8 ianuarie 1790, Alexandru Anghel, arhidiacoul districtului Mureș, comunica episcopului Bob, despre prestarea robotei domeniale de către preoteasa văduvă din localitatea Mureșeni²³.

O serie de calamități, ca foametea și ciuma, au agravat situația și au rărit populația. În lemnul bisericii fostei mănăstiri de la Chiheru de Sus (astăzi la Nadășa) este consemnată, cu văleatul 7225 (1717), foametea mare în vremea căreia oamenii au mîncat pîine de alun, de coajă de ulm și papură, de cocean de cucuruz. În zidul de piatră al bisericii romano-catolice din Cozmeni (Ciuc), o însemnare apreciază la 10 000 numărul celor răpuși de ciumă din 1719, locuitori de acolo sau din sate vecine, precum Ciucsingiorgiu, Cason. De pe filele unei cărți manuscrise aflăm că, în anul 1719, deținătorul ei, Dumitru diacon de pe Moroș din Singer, a vindut-o pentru 7 mîerze de mălai

Dezmoșteniți de drepturile lor, reduși la starea de iobagi, români din Secuime nu-și mai pot întreține școlile, situația acestora²⁵ înregistrând regrese, spre sfîrșitul secolului al XVIII-lea și în cel următor²⁶. Consecință a stării economice, lipsa școlii va fi la rîndu-i cauză a asimilării treptate, în Secuime, a românului băstinaș, ca urmare a pierderii graiului străbun. Că acesta era încă dominant în secolul al XVIII-lea, în zona de care ne ocupăm, reiese și din mărturia geologului austriac Hacquet, care activând în Secuime ca medic în anii 1763-1764, a învățat limba românilor, despre care vorbește cu drag și compasiune²⁷. Statul, străin și dușman neamului românesc, nu-i susținea școala (în 1786, în zona Mureșului superior numai 20% din școlile de stat erau românești, restul fiind maghiare și germane), iar comunitatea sătească, săracită, nu mai avea mijloace să o întrețină. Documente din prima jumătate a secolului al XIX-lea dezvăluie această realitate, ca și pe aceea a strădaniilor pentru menținerea lor, dar și a ademenirii către școlile maghiare. În 1839, pentru școala de la Acațari se răspundea : „... din cimitirul valahilor se va delimita o porțiune de teren pentru școală și învățător, dar comunitatea este foarte săracă și nu are posibilitatea să întrețină școală și dascăl”²⁸. În 1843 se relata că români ortodocși din Nazna au avut școală

²³ Arh. St. Filiala Alba Iulia, fond. Mitrop. gr.-cat., pach. 18. (1790 – 1793)

²⁴ Ilie Corfus, *Însemnări de demult*, Ed. Junimea, Iași, 1975, p. 190.

²⁵ În protopopiatul Sepviz (Frumoasa) conscripția lui At. Rednic, din 1765, menționează 55 de școli, cf. A. Bunea, *Petru Pavel Aron și Dionisie Novacovici*, Blaj, 1902, p. 366; pe valea Nirajului școlile sunt mai numeroase la mijlocul sec. al XVIII-lea și în perioada iosefină, cf. A. Holircă, *Scoala din regiunea Mureșului superior în a 2-a jumătate a sec. al XVIII-lea și începutul celui de-al XIX-lea*, în *Marisia*, IX, 1979, p. 209—224.

²⁶ A. Holircă, *op. cit.*, p. 224—232

²⁷ N. Iorga, *Istoria românilor prin călători*, III, Bucureşti, 1922, p. 11, 19-21.

²⁸ A. Holircă, *op. cit.*, p. 215.

²⁹ *Ibidem*, p. 227

dar e dărimată acum și nu și-au mai putut construi alta. La Tiptetnic, nu era nici școală nici dascăl, fiind săraci. La Mureșeni, școala nu era frecventată, din aceeași cauză. La Crăciunești, din lipsă școlii, elevii învățau la casa cantorului, ca și cei din Sintandrei. La Iobăgeni (azi Valea), diaconul învăța copiii fără nici o plată, ca și cantorul din Murgești, în ambele sate neexistând clădire școlară³⁰. În aceeași vreme, românii din Culpiu, din Săbed, Sântana de Mureș, frecvențau școala maghiară, iar la Pănet școala lor avea dascăl reformat³¹. Școlile secuiești din Gheorgheni erau următe, la începutul secolului al XIX-lea, și de românii din satele vecine³².

Vorbind despre școala românilor se cuvine să amintim strădaniile, în cauza ei, ale lui Petru Maior, ca și rolul pe care l-au avut în desfășurarea sa modestele asezăminte monahale³³ din partea locului. Zapisul, din 1737, al mănăstirii de la Chihelu de Sus atestă că cei implicați și preoccupați de ființa sa, alături de Gligoraș dascălul, erau din sate de pe valea Beiciei, a Mureșului și a Nirajului³⁴, ceea ce îi reliefază destinația culturală. În deceniul săse al secolului respectiv, în fruntea școlii de la Chihelu de Sus se afla Grigorie dascălul³⁵.

Prestigiul unei școli mănăstirești, dar și ura împotriva ei a nobilului străin de neam și de națuinitatele sale, le consemnează un lot de acte referitoare la mănăstirea Hudacului³⁶. Baronul Leopold Bornemisza nu a mai îngăduit școala de aici, impunîndu-și voința ca aceasta să dispară. Eforturile susținute de Petru Maior, timp de patru ani, spre salvarea acesteia (1804—1808), nu au avut succes, obtinindu-se abia ca baronul să construiască școală cu casa învățătorului la Gurghiu. Slova documentului atestă că școala „la mănăstirea aceea totdeauna s-a obținut”, binefacerile ei răsfringindu-se nu numai asupra satelor din ținutul Gurghiului ci și „de la cimpie și de prin alte părți”, întreținerea ei cerînd puțină cheltuială. Un exemplar din *Pravoslavica mărturisire*, tipărită la Buzău, 1691, a fost dăruit, anul următor apariției, lui popa Petru din Hudac, de către Mihai Cantacuzino vel spătar³⁷, faptul, înscris pe filele cărții, dovedind relațiile cărturărilor din Hudac cu ctitorii de cultură de la sudul munților. Priceperea și faima lui popa Petru erau recunoscute și de nobilii de pe valea

³⁰ *Ibidem*, p. 232.

³¹ *Ibidem*, p. 230, 232.

³² *Semat.*, Blaj, 1900, p. 33.

³³ A. Holireă, *op. cit.*, p. 214–221.

⁸⁴ St. Metes, *Mănăstirile românești din Transilvania și Ungaria*, Sibiu, 1936, 131–132.

³⁵ A. Holircă, *op. cit.*, p. 21

³⁶ Arh. St. Fil. Alba Iulia, fond. cit., Cab. Mitrop., Dosar 52 (1785–1834).

⁸⁷ I. Cristache-Panait, *Cartea de Buzău în satele transilvane, în Spiritualitate și viață religioasă a românilor din Transilvania*, București, 1982, p. 293.

Tîrnavei Mici, care, într-o scrisoare din 15 iunie 1704, către Guberniuil numesc „învățat popa Petru din Hudac”³⁸.

În 1785 s-a cerut și obținut de la Guberniu strămutarea de la Tîrgu Mureș la Reghin a școlii, avându-se în vedere trebuința acesteia aici „nu numai pentru sine ci și pentru satele care sunt prinprejur și au lipsă de învățătură”. Prin adresa din 6 noiembrie același an, Episcopul lipsă de învățătură³⁹. Prin adresa din 6 noiembrie același an, Episcopul lipsă de învățătură⁴⁰. Cum s-ar putea explica ființarea lăcașului de cult în așezările cu comunități importante, ca Gheorgheni, Ditrău, Lăzarea⁴¹, Mihăileni⁴², altfel decât prin faptul că după ruinarea celui bâtrân nu primiseră îngăduință să-l înlocuască, lucru pe care-l cereau, în 1750 „cei mulți”, din satele Cason și Cașinul Nou⁴³. Cum s-ar putea explica ființarea lăcașului de cult în așezările cu un număr mic de români⁴⁴, decât prin faptul că ctitoria puternică obști de odinioară continua să dăinuie.

Conscrierea populației românești din Secuime face parte integrantă din statisticile transilvane din secolul al XVIII-lea, respectiv din 1733⁴⁵, 1750⁴⁶ și 1760–1762⁴⁷. Apartine deci vremurilor în care procesul deznaționalizării prinseze un ritm grăbit ca urmare a înrăutățirii situației politice, sociale și economice a vieții românilor. Era vremea cind la Singiorgiu de Pădure obștea de iobagi români⁴⁸, apucindu-se „cu mare putere”, la sfatul episcopului și a doisprezece preoți, să-și ridice biserică, au fost zăticniți de „domnii posesori” Rhedei Pál și fiii, primind învoirea pentru săvârsirea acesteia numai după multă rugare și după cererea în scris a învățătului popa Petru din Hudac, fapte cē reies din documentul din 15 iunie 1704, deja amintit⁴⁹. Era vremea cind românilor din Joseni (jud. Harghita) „stăpini” le-au destelenit cimitirul ce-l aveau înainte, pentru fiecare mort apăsindu-i cu datorii, nedreptăți pentru care se pling cerind rezolvarea⁵⁰.

Conscriptiile amintite, cărora le-o adăugăm pe aceea, parțială, din 1748, a seaușului Gheorghenilor⁵¹, înscrise români, în număr mai

³⁸ Ilarion Pușcariu, *Documente pentru limbă și istorie*, I, Sibiu, 1889, p. 35–40.

³⁹ Arh. St. Fil. Alba Iulia, fond. cit., Protocol, 2, 1785–1788.

⁴⁰ A. Bunea, *Din istoria românilor. Episcopul Ioan Inocențiu Klein (1728–1751)*, Blaj, 1900, p. 306–416.

⁴¹ Idem, *Statistica românilor din Transilvania făcută de vicarul episcopal Petru Aron*, Sibiu, 1901.

⁴² V. Ciobanu, *Statistica românilor ardeleni din anii 1760–1762*, în *An. Ist. N.*,

III, Cluj, 1926, p. 616–700.

⁴³ Conscriptia, din 1733, a lui Clain înregistra 133 familii (cf. A. Bunea, *Din istoria românilor*, p. 340); aceea din 1750, a lui Aron 1296 suflete (cf. Idem, *Statistica românilor*, p. 44); iar cea, din 1761–1762, a lui Buccov înscrise biserică ortodoxă cu 55 de familii (cf. V. Ciobanu, *op. cit.*, p. 683).

⁴⁴ Ilarion Pușcariu, *op. cit.*, p. 37–40, 40–43.

⁴⁵ A. Bunea, *Statistica românilor*, p. 12.

⁴⁶ Ion Ranca, Liviu Moldovan, *O conscripție necunoscută de la 1748 a populației românești din seaușul Gheorghenilor*, în *Apulum*, XV, 1977, p. 335–354.

mare sau mai mic, în toate părțile Secuimii, vădind prezența lor de altă dată, ca și procesul istoric semnalat. Cum s-ar putea explica lipsa lăcașului de cult în asezările cu comunități importante, ca Gheorgheni, Ditrău, Lăzarea⁴¹, Mihăileni⁴², altfel decât prin faptul că după ruinarea celui bâtrân nu primiseră îngăduință să-l înlocuască, lucru pe care-l cereau, în 1750 „cei mulți”, din satele Cason și Cașinul Nou⁴³. Cum s-ar putea explica ființarea lăcașului de cult în așezările cu un număr mic de români⁴⁴, decât prin faptul că ctitoria puternică obști de odinioară continua să dăinuie.

Nu trebuie pierdut din vedere că statisticile, în discuție, nu s-au dovedit complete și exacte, carente deja de demonstrare pentru anume zone⁵⁵, fiind de mare interes o editare critică a acestora, în care datele să fie confruntate între ele, precizindu-se, totodată, în lumina atestărilor documentare, cîte și care așezări au fost omise.

Indoiala asupra numărului românilor, referindu-ne la sud-estul Transilvaniei, se naște din observația că, adesea, acesta este mai mic în conscripția lui Clain, decât în aceea a lui Buccov, mai tîrzie cu trei decenii. Menționăm, în acest sens, din districtul Odorheiului, satele Mugeni, la care Clain înscrise 9 familii iar Buccov 23 de familii⁵², Meresti cu 12 și respectiv 29 familii⁵³, Bezidu Nou, cu biserică, 12 familii la Clain și 23 la Buccov⁵⁴, Prajd cu 5 și respectiv 15 familii⁵⁵. În mod contrar, semnalăm numai faptul că în timp ce Clain înregistrează străvechea asezare românească Vlăhița, cu 11 familii⁵⁶, Buccov o omite. Avem, în același timp, argumente să punem sub semnul incertitudinii informațiile lui Buccov, în sensul diminuării realității. Deocamdată numai cîteva exemple, altele aflindu-si locul cu prilejul semnalării bisericilor sau a unor bunuri de cultură și artă, doveditoare. La Tîrgu Secuiesc, conscripția lui Clain înrublichează o biserică, un preot neunuit, Ioan, și 7 familii⁵⁷ (număr infirmat de ridicarea, după numai două decenii, a unui nou lăcaș). Buccov ignoră această așezare care, din 1754 pînă astăzi, are biserică de piatră. Din Trei-sate (Cioc, Hotești, Ștefanesti), de pe Tîrnava Mică, se insumează,

⁴⁷ Ibidem, p. 338.

⁴⁸ A. Bunea, *Statistica românilor*, p. 12.

⁴⁹ Ibidem.

⁵⁰ Alegem ca exemple, în acest sens, orașul Odorhei, cu 9 familii, satele Eliseni cu 8 familii și Aldea, cu 7 familii, cf. V. Ciobanu, *op. cit.*, p. 675–677.

⁵¹ I. Cristache-Pănait, *Contribuții la cunoașterea populației românești a județului Alba la mijlocul secolului al XVIII-lea în lumina valorilor de cultură și artă*, în SCIA, tom. 33, sub tipar.

⁵² A. Bunea, *Din istoria românilor*, p. 413; și respectiv, V. Ciobanu, *op. cit.*, p. 676.

⁵³ A. Bunea, *op. cit.*, p. 414; V. Ciobanu, *op. cit.*, p. 677.

⁵⁴ A. Bunea, *op. cit.*, p. 336; V. Ciobanu, *op. cit.*, p. 677.

⁵⁵ A. Bunea, *op. cit.*, p. 327; V. Ciobanu, *op. cit.*, p. 675.

⁵⁶ A. Bunea, *op. cit.*, p. 413.

⁵⁷ Ibidem, p. 378.

după conscripția amintită, 33 familii, fără lăcaș de cult⁵⁸. În 1761, sau într-unul din cei 4 ani următori, sătenii ortodocși din Cioc se pling episcopului Dionisie Novacovici⁵⁹, că: „3 familii de uniți în biserică, pe cind ei sunt 47 de familii, tot sub dajdia împăratului. Cersăli se dea loc să și ridice biserică”⁶⁰. Localitatea Rimetea (fost Troscu, Trascău), de pe valea Trascăului, nu este cuprinsă în statistică a anilor 1760–1762, deși ar fi fost îndreptățită, după cum reiese din următoarea însemnare de pe o carte de Buzău, din 1704: „acest *Apostol* l-am scos eu din tipăriturile cei vechi, cind era biserică Troscului din lemn, erei Ioniță Oltean leat 7263”⁶¹.

Pentru treapta pe care este situat în veacul al XVIII-lea procesul de secuizare al românilor, merită a releva, aşa cum se desprinde din conscripția lui Clain, o temeinică organizare bisericească, pe arhidiaconate, unele având desigur rădăcinile împlinite în veacuri de istorie, ca și frecvența bisericilor românești, pe valea Nirajului, a Mureșului Superior, a Tîrnavei Mici și chiar a Tîrnavei Mari, frecvență ce poate fi afirmată după atenta parcursare a rubricii respective din mai sus numitele catalogări.

Din considerente ce se vor desprinde cu ușurință din cele ce urmează, înăpunând categoria de mărturii asupra căroră ne-am propus să stăruim în capitolul acesta, cu prezentarea casei, document de majoră însemnatate istorică⁶².

Casa din lemn „locuință preferată a țărănenilor români”⁶³, domina peisajul construcțiv al unora dintre județele Secuimii, la începutul secolului nostru⁶⁴, mesageră a unei străvechi civilizații a lemnului, născută și întreținută, de-a lungul secolelor, din bogata zestre pădurii a masivelor muntoase⁶⁵. Pe valea superioară a Muresului, pe aceea a Nirajului, pădurile obștei fusese să demult antrenate, fie în acela a Nirajului, pădurile obștei fusese să demult antrenate, fie în acela al trecerii procesul transformărilor, în terenuri agricole, fie în acela al

⁵⁸ V. Ciobanu, *op. cit.*, p. 683, 685 (31 familii ortodoxe și 2 unită).

⁵⁹ Data documentului se află între 1761 și 1765.

⁶⁰ N. Iorga, *Scrisori și inscripții ardeleni și maramureșene*, II, București, 1906, p. 241.

⁶¹ I. Cristache-Panait, *Contribuții...*, *op. cit.*

⁶² Al. Arbore, *Însemnatatea cercetărilor etnografice pentru cunoașterea poporului român*, în *Bul. Geogr.*, tom. XLVIII, 1929, București, 1930; Romulus Vuia, *Dovezile etnografice ale continuității*, în *Transilvania*, 74, 1943, nr. 4, p. 21–24; bibliografie selectivă privind importanța istorică a casei românești, este cuprinsă în nota 8 de la p. 152 a lucrării lui Ion Vladuțiu, *Etnografia românească*, București, Ed. Științifică și Enciclopedică, 1973.

⁶³ Emm. de Martonne, *La Valachie*, Paris, 1902, p. 251.

⁶⁴ După statistică din 1910, în județul Ciuc, din 31 254 case 29 893 erau din lemn, în Trei Scaune, 29 469 case din 32 296; în Odorhei, erau din lemn, 24 199 din 29 083, cf. Sabin Opreanu, *Ținutul secuilor*, Cluj, 1928, p. 187–188.

⁶⁵ Ștefan Imreh, I. Pataki, *Contribuții la studiul agriculturii transilvane (1570–1610)*, în *Acta MN.*, Cluj, IV, 1967, p. 163–165; Idem, (II), în *Acta MN.*, VI, 1969, p. 205–208; Sabin Opreanu, *op. cit.*, p. 145–148.

lor, absolute, în folosința stăpinilor feudali⁶⁶. Sugestivă, pentru primul aspect, este declarația celor din Pănet la conscripția urbarială din 1785: „leme de foc avem, dar nu multe, unii dintre noi care și-au îngrijit loturile sessionale de pădure, alții însă le cumpărăm pe bani,” intrucât unele loturi de pădure s-au nimicit demult fiind prefăcute în locuri arătoare⁶⁷. La finele secolului trecut casele se mai construau din lemn, ca și edificiile școlare⁶⁸, pînă astăzi răminind însă vrednice dovezi ale artei lemnului numai lăcașuri de cult, porți, rare exemplare de case traditionale, piese de mobilier și obiecte de uz casnic, ce s-au stărecut prin vreme.

Înfloritoare, la începutul secolului al XX-lea, „în satele de munte din tot ținutul locuit de români de o parte și de alta a Carpaților”⁶⁹, arhitecturii lemnului nu i s-au consemnat virtuțile, atunci, în destule dovezi, sesizat fiind procesul dispariției lor. În 1911 N. Iorga seminală: „În furia de înnoire se dărîma an de an sute de case țărănești cu valoare artistică. Minunate sculpturi în lemn se sfarmă... văi întregi, ca a Teleajenului, mai păstrează material pentru nu știu cîte albumeuri”, preconizînd acel „mîine” în care „nu va mai rămîne nimic de cules”⁷⁰. Ceva mai tîrziu, Tache Papahagi cerea: „o cît mai neîntîrziată explorare a tuturor manifestărilor poporului nostru”, printre care le numea și pe cele „concrete, deci etnografice. În modul acesta ne-am putea apropiă din ce în ce mai mult de o cunoaștere a originei și evoluției istorice a ființei etnice sub diferențele sale manifestări”⁷¹.

Nu era greu, din acea evidentă realitate constructivă, să se iovească atât de firească afirmația analogiei casei secuiești cu celei românești, faptul constituind unul dintre argumentele originii etnice a așezărilor „din Secuime”⁷². O primă și meritorie analiză a casei din ținuturile de sud-est ale Transilvaniei, o datorăm lui Sabin Opreanu⁷³. Pe bază a numeroase exemple, pe care le-a avut la indemînă, autorul a arătat că tipurile de locuințe de aici se regăsesc pe toată aria românească, reliefind totodată unele elemente arhaice din alcătuirea lor.

⁶⁶ L. Boteză, *Posesurile obștești ale țărănenilor de pe teritoriul actualului județ Mureș în perioada 1785–1820*, în *Marisia*, IX, Tîrgu Mureș, 1979, p. 195–196.

⁶⁷ L. Moldovan, Ioan Pop, *Conscriptii urbariale mureșene din 1785*, în *Marisia*, VI, 1976, p. 217.

⁶⁸ Fenomen ce rezultă din datele atestate în *Semal*, Blaj, 1900. (Construirea din lemn a casei parohiale, constituie dovada că din același material se edifică același a familiei țărănești.)

⁶⁹ G. Oprescu, *Arta țărănească la români*, București, 1922, p. 63.

⁷⁰ N. Iorga, *O culegere austriacă de desenuri ale caselor țărănești*, în *Neamul românesc literar*, III, 1911, nr. 234.

⁷¹ Tache Papahagi, *Images d'ethnographie roumaine*, vol. II, București, 1930, p. 4.

⁷² N. Iorga, *La question roumaine en Autriche et en Hongrie*, București, 1915, p. 30; Idem, *Trecutul românesc prin călători*, I, București, 1920, p. 192; Idem, *Rolul românilor în istoria universală*, Ed. Științifică și Enciclopedică, București, 1985, p. 115; Simion Mehedinti, *op. cit.*, p. 599.

⁷³ Sabin Opreanu, *op. cit.*, p. 168–191.

(grindă-meșter, gogul, acoperișul în 4 ape, și.a.), disertația având în atenție bibliografia străină asupra temei. În 1952, valea Casinului a fost studiată din punct de vedere al artei populare, din materialul publicat⁷⁴ vădindu-se impropriu atributul de „secuiesc” dat exemplelor de case prezentate.

În vremea din urmă fondul constructiv tradițional din zona Ciucului, a Giurgeului, a Odorheului s-a redus semnificativ, puținele exemplare de case aflându-se nu departe de ziua din urmă, în viitor revenind doar unor exponate muzeistice⁷⁵ menirea de a atesta trecutul prestigios al artei lemnului din sud-estul Transilvaniei.

Cercetate pe teren, în 1983, și analizate apoi în lumina întregii bibliografii referitoare la arhitectura de lemn românească, exemplarele din perimetru județului Harghita vădese apartenența lor la această arie de civilizație, prin tipologie⁷⁶, sisteme constructive și elemente decorative⁷⁷.

Precedem prezentarea obiectivelor însăși prin relevarea unor aspecte semnificative și anume: cel al folosirii, cu precădere, al bîrnelor rotunde, sistem general în vechime⁷⁸; al regăsirii tipului de casă arhaică, cu tîrnăț partzial, surprins arheologic la Arieșul Covasna, și care, după constatarea lui Romulus Vuia, era răspîndită în Tara Hațegului și regiunea Pădurenilor, ca și în partea centrală a Munților Apuseni, „două dintre cele mai însemnante tinuturi ale Ardealului, ambele cu un rol istoric covîrșitor în trecutul îndepărtat și mai apropiat al neamului”⁷⁹; sculptarea cu motivele străvechi, ale băstinașilor, a meșterului-grindă, ca și a altor elemente arhitectonice; răspîndirea acoperișului în 4 ape, cu pante mari, caracteristic caselor țărănești la români⁸⁰; prezența tîrnățului, pe una sau mai multe laturi, element îndrăgit în toate zonele țării. Revenind asupra unor dintre aspectele enumerate, subliniem dăinuirea pereților din bîrne

⁷⁴ Elemente de arhitectură și decorative de pe valea Casinului, în SCIA, artă populară, nr. 3—4/1954, p. 254—260 (notă redacțională din articoului lui Károly Kós).

⁷⁵ Aflate în muzeele din: Miercurea Ciuc, Odorhei Secuiesc, Sfântu Gheorghe și.a.

⁷⁶ Pentru tipurile de case românești a se vedea; R. Vuia, Așezările, casa și portul țărănuilui român din Ardeal și Banat, în *Transilvania, Banatul, Crișana și Maramureșul, 1918—1928*, vol. I, București, 1929, p. 603—609; Idem, *Satul românesc din Transilvania și Banat*, în *Studii de etnogr. și școlor*, vol. II, Ed. Minerva, București, 1980, p. 11—111; Grigore Ionescu, *Arhitectură populară românească*, Ed. Tehnică, București, 1957, p. 25—40; P. Stahl, P. Petrescu, *Locuința țărănuilui român*, Ed. Științifică pentru Literatură și Artă, 1958, p. 25—49; *Arta populară românească*, Ed. Academiei R. S. România, 1969, Artă, 1958, p. 25—49; Ion Vlăduțiu, *Etnografia românească*, p. 155—168; V. Butură, *Etnografia poporului român*, Dacia, Cluj-Napoca, 1978, p. 78—97, s.a.

⁷⁷ *Arta populară românească*, p. 476—498; R. Vuia, *Satul românesc din Transilvania și Banat*, în vol. cit., p. 79—108, s.a.

⁷⁸ R. Vuia, op. cit., p. 85; I. Vlăduțiu, op. cit., p. 169.

⁷⁹ Al. Tzigara Samurcaș, *Catalogue de la Section d'art paysan*, București, 1937, p. 11.

⁸⁰ R. Vuia, op. cit., p. 39—40, 50.

⁸¹ Ibidem, p. 100.

rotunde la străvechi case din Munții Apuseni, amintindu-le pe cele din Oetea, Geoagiu de Sus, Dealul Geoagiu, Tecșești, dar și pe cele moldovene, exemple alegind din Muzeul Satului din București, provenite de la Mesteacăñ-Neamț, Straja-Suceava, Nereju-Vrancea.

Pentru casa cu tîrnăț parzial, a cărei arie de răspîndire cuprinde regiuni de străveche tradiție și cultură populară românească⁸², revenim în Munții Apuseni, la Ponorel, Geogel, Lăzești, Pleșcuța, Culdești (ultimele 3 componente ale comunei Vadu Motilor). De la acest tip de casă a evoluat, în teritoriul supus atenției noastre, locuința cu 3 încăperi, a cărei tindă, centrală, are fațada deschisă, formă tipologică întîlnită și în alte zone ale țării: Arges (la Dragoslavale); Vrancea (la Vrîncioaia)⁸³. Casa, cu tîrnăț parzial, și-a continuat existența și în perimetru județului Covasna, mărturii fiind exemplarele din satul Filia, com. Brăduț (de la nr. 223 și 227)⁸⁴, dar și casa parohială a bisericii românești din Vilcele⁸⁵. Pentru meșterul-grindă, după Nicolae Densușianu: „grinda principală unde țărani români scriu de ordinariu anul sau numele celui ce a ridicat casa”⁸⁶, menționăm frumoasele piese, zărăndene, de la o casă de sfîrșit de veac XVII, din Rovina și respectiv de la o alta din Tomești, datată 1700, dar și inegalabilele opere ale genului, de la bâtrîne biserici de lemn, poposind, în acest scop, la Gîrboul Dejului, Leurda, Nicula, Calna (jud. Cluj), toate monumente din al XVII-lea veac, dar și în Munții Apuseni la Lăzești, la ctitoria reînnoită în 1736, a moților de aici. Referindu-se la monografia intocmită de Orbán Balázs⁸⁷, Ion I. Rusu, constatănd lipsa criteriului etnicității în elaborarea acesteia, apreciază că autorul a văzut totul în Secuime, dar nu pe români⁸⁸, observație îndreptățită numai dacă nu acordăm atenție ilustrației grafice în care imaginea casei sale de lemn, apare frecvent, fie chiar sub apelativ străin, ca și aceea a lăcașului de cult. La Racu, casa Cserei Miháli, cu tîrnăț pe două laturi având stilpii ciopliti, este acoperită, în 4 ape, și învelitoare de sindrilă. Dincolo de gardul de

⁸² I. Vlăduțiu, op. cit., p. 161.

⁸³ Florea Bobu Florescu, Marcela Focșa, *Observații cu privire la arhitectură și interiorul din comuna Vrîncioaia (Vásui) — Vrancea*, în *Studii și cercetări de etnografie și artă populară*, Ed. Științifică, București, 1965, p. 312—313.

⁸⁴ Această variantă tipologică o întîlnescă și casa parohială a bisericii românești din Aita Mare (Covasna), cu însemnare în limba maghiară privind construirea, în 1884, de Sibian David și soția Lazár Nutzi.

⁸⁵ Modificădă însă prin lucrările de reparații din 1983.

⁸⁶ N. Densușianu, *Revoluția lui Horea în Transilvania și Ungaria, 1784—1785*, București, 1884, p. 139, nota 2, p. 141, nota 2.

⁸⁷ Székelyföld leírása, vol. I—VI, Pest, 1868—1870.

⁸⁸ Lucr. de față, p. 118—119.

lemn, protejat cu șită, ca la gospodăriile cu ocol, se zăreste biserica⁸⁹. Despre această casă, din veacul al XVII-lea, B. Nagy Margit spunea: „dacă nu ai ști că este o curie și s-ar părea o casă țărănească. Tîrnățul n-are arcade, iar grinziile de susținere sunt statice”⁹⁰. Era desigur, modelul casei autohtonilor, din care Buccov înregistra doar 14 familii⁹¹. La Odorhei avem imaginea casei de deal cu soclu de piatră, galerie, pe două laturi, cu stilpi ciopliti și palimari în trafor; din împrejurimile Miercurii Ciuc este înfățișată o locuință, cu soclu în pantă terenului, acoperit, de șindrilă, în 4 ape, stilpii tîrnățului fiind uniți printr-o rugă⁹². Multimea gospodăriilor cu învelitoare de paie sau șindrilă era sugerată, la Coltești⁹³ și Moldoveniști, în ultima așezare ivindu-se și biserică de lemn⁹⁴. La Ernei, lăcașul modest, al românilor, era în preajma celor de alt neam⁹⁵, ca și la Cernatu de Jos⁹⁶, în ambianja caselor cu acoperis în 4 fete și învelitoare de șindrilă. La Întorsura Buzăului, este înfățișată biserică de piatră, de plan treflat⁹⁷, iar la Vilcele ctitoria, din același material⁹⁸, ce o înlocuise, de cîteva decenii, pe cea din lemn, precum și pavilioanele stațiunii⁹⁹, în care se întîlneau frații români de pretutindeni.

O moară, în alcătuirea căreia românul era meșter îscusit, apare la Gheorgheni-Toplita¹⁰⁰, iar la Chichis, un familiar pod de lemn¹⁰¹.

După această reconstituire iconografică, prezintarea unor exemplare de arhitectură populară în lemn, existente, va completa sfera domeniului, susținând, totodată, considerentele deja amintite. Materialul nu va fi grupat pe tipuri de locuință, ci expus pe așezări, astfel ca varietatea lor, aceeași pe întreg teritoriul românesc, să fie ușor observată, subliniind că nu s-au omis acele așezări ce și-au păstrat etnicitatea, oaze de românism, în pămînt românesc¹⁰².

⁸⁹ Orban Balazs, *op. cit.*, II, p. 70.

⁹⁰ Reneszánsz és barok Erdélyben, Ed. Kriterion, București, 1970, p. 45.

⁹¹ V. Ciobanu, *op. cit.*, p. 681.

⁹² Orban Balazs, *op. cit.*, I, p. 19; II, p. 30.

⁹³ Idem, V, p. 234.

⁹⁴ Idem, V, p. 175.

⁹⁵ Idem, p. 102.

⁹⁶ Idem, III, p. 99.

⁹⁷ Idem, VI, p. 79.

⁹⁸ Idem, III, p. 26.

⁹⁹ Idem, p. 27.

¹⁰⁰ Idem, II, p. 138.

¹⁰¹ Idem, VI, p. 47.

¹⁰² Nici diploma de privilegii, din 1222, acordată secuilor, nu recunoaște nici un drept asupra teritoriului în altă situație, legală, acesta fiind numit expres, al secuilor și al românilor „cum transierint per terram siculorum aut per terram Blaccorum”, cf. N. Iorga, *Locul românilor în istoria universală*, ed. îngrijită de Radu Constantinescu, Ed. Științifică și Enciclopedică, București, 1985, p. 117 și nota 24.

Dat fiind că partea covîrșitoare a caselor, ce vor fi înșiruite, au acoperișul tradițional în 4 ape, învelitoare de șită, nu vom revînă asupra acestui element, pentru fiecare caz.

Vom evoca pentru a face puncte între dispărut și existent, casa parohială a bisericii românești din Odorheiu Secuiesc¹⁰³, construită în anul 1800¹⁰⁴, în locul celei dinainte, atestate, de conscripția lui Buccov¹⁰⁵. Se află, în preajma bisericii¹⁰⁶, pe nord-est, înfățișind, în dimensiuni modeste și pline de armonie, tipul de locuință străveche, cu tîrnăț partital, pusă sub adâpostul acoperișului, cu 4 pante și învelitoare de șindrilă.

Cele cîteva case tradiționale, păstrate în Satu Mare (comuna Brădești), se constituie în argumente ale originii românești a satului, alăturîndu-se celui oferit de însăși numele său¹⁰⁷.

Casa David Mihai (nr. 140), după dimensiuni, tip de plan, sistemul de imbinare al birnelor rotunde (incheitori ciobănești), poate apartine sfîrșitului veacului al XVIII-lea. Este formată din tîndă și „casa mare”, și așezată pe soclu de piatră, în pantă terenului. Grinziile podinei străbat la exterior, susținînd streașina. „Casa mare” are ferestre cu oblon. Intrarea, prin tîndă este marcată de un ancadrament cu muchiile teșite și cuie de lemn. Ușa păstrează zavorul de lemn, analog celor frecvente odinioară la bisericile de lemn.

Casa David Antal (nr. 136) este reprezentativă pentru tipul locuinței de deal, întîlnit în toate regiunile țării. Datează de la sfîrșitul secolului al XVIII-lea sau începutul celui următor. În socul de piatră, cerut de pantă terenului, este amenajată pivnița. Peretii, din birne cioplite, pe 4 fete, delimită două încăperi de dimensiuni apropiate. Pe fațadă, în dreptul celor două intrări, se află un pridvor, cu stilpi ciopliti și palimari traforat ce amintește „privariu” casei Cindea de la Dobra (județul Alba), protejat de o polată tangentă la versantul streașinii. Șindrila, de pe acoperișul în 4 ape, a fost înlocuită cu tigla. Spre adâncimea curții, în prelungirea laturii mici se află o ocolniță.

Casa Ilonca Victoria (nr. 214) a fost construită în a doua jumătate a secolului trecut, fiind o mărturie a originii tipului de locuințe cu tîndă deschisă. Este alcătuiră din tîndă deschisă, unde se menține vatra; „casa mare” sub care este pivnița și casa mică, avînd peretii

¹⁰³ Imaginea de ansamblu, casă și biserică, transmisă de S. Opreanu, în *Săcuizarea românilor prin religie*, C.I.U., 1927, p. 6, fig. 2.

¹⁰⁴ Semat., Blaj, 1900, p. 461.

¹⁰⁵ V. Ciobanu, *op. cit.*, p. 675.

¹⁰⁶ Dispărută, după 1932.

¹⁰⁷ În prima mențiune documentară din 1566, apare sub denumirea de Marefalva, (Satul Mare); cf. C. Suciu, *Dictionar istoric al localităților din Transilvania*, Ed. Academiei, 1959, II, p. 99, deci apelativul de proveniență, în limba română; S. Opreanu, *Printre români săcuizați*, în *Graful românesc*, I, 1927, p. 9.

din bîrne rotunde, unele, (recuperate, de la casa anterioară), și cioplite, altele, cu capetele prelungite dincolo de imbinări, formînd aripi. Pe fațadă, bîrnele coroanei (cele două de sus), străbat și lungimea tindei deschise, evocînd tipul arhaicului tîrnătului de colț. Un mic tîrnăt, cu pălimar și scinduri traforate, precede tinda, continuat de altul, deschis în dreptul „casetei mari” dar și pe latura scurtă, deasupra girliciului.

Casa Biro Petre (înălțată Poștă), astăzi părăsită, a fost construită, pentru două familii, spre sfîrșitul secolului al XIX-lea. Ridicată pe soclu de piatră este prevăzută cu tîrnăt, pe două laturi, avînd scările de acces, din dreptul intrărilor, perpendicular pe acesta, și învelite cu polate. Acoperișul de influență săsească este în două ape. Asemănătoare este și casa de la nr. 394, care are însă pe fațada lungă, un cerdac și o scară de acces, fiecare sub adâpostul cîte unei polate. Aceeași model urmează și casa de la nr. 401.

Mesteri vestiți, în prelucrarea lemnului, au fost locuitorii din Căpîlnîța și Vlăhița¹⁰⁸; din casele lucrate de aceștia se mai conservă puține exemplare. La începutul secolului al XIX-lea a fost înălțată casa Benedec Gabor, din bîrne rotunde, alcătuită din tinda deschisă, cu cămară în spate, „casa mare” și odaia de toate zilele. În față tindei este un cerdac, prelungit cu prispa, ce se desfășoară și pe latura mică, dinspre uliță, ambele unități arhitectonice avînd pălimar și stilpi sculptați.

Modelul ei a fost urmat, spre mijlocul secolului și la casa Balas Gabor, ai cărei pereți, din bîrne rotunde, cu capetele alungite, sint așezați pe un mic soclu de piatră. Prispa, de pe fațadă, reazemă pe capetele temeliei, iar în dreptul tindei deschise este un cerdac, pe pilaștri de piatră. Podinile casei ca și grinzile, prinse în cuie de lemn, alcătuiesc fundătura stresinii. Casa Boțeanu (nr. 76), din aceeași vreme are, la întlnirea pereților, adevărate aripi, formate de capetele, prelungite, ale bîrnelor rotunde. Pe fațadă este un tîrnăt și un cerdac, pe care reazimă scara de acces.

În orașul Vlăhița se mai văd cîteva case ridicate după tradiție cu pivniță și soclu de piatră, prispa pe una sau două laturi, cerdac în dreptul intrării, pe aceeași linie fiind și scara de acces.

În satul Porumbenii Mari (comuna Mugeni), cîteva exemplare de case bătrîne pot fi considerate documente etnografice. Una dintre acestea, care a aparținut în trecut familiei Bartos, dăinuie, la adâpostul unei văi, din 1728, dată inscrisă pe grinda-meșter. Casa are pereții alcătuîți din bîrne rotunde, capetele coroanei și ale tălpii sint cresătate în unghi drept. Este compusă din tindă și „casa mare”, avînd în prelungire o coloniță, cu pereții din piatră, peste care se întinde aco-

¹⁰⁸ S. Opreanu, op. cit., p. 10.

perișul casei. În soclu de piatră (cu goluri de aerisire), din pantă terenului, este amenajată o pivniță, semiîngropată, cu girliciul marcat prin pilaștri de piatră, acoperit în două pante, asemenea celui de la casa Tomescu din Ampoița (jud. Alba). Din portiță intrării, cu anul 1846, se mai păstrează, din elementele originare, pragul de sus și umerășii, prinși în cuie de lemn și sculptați, cu motivul dintelui de lup.

Casa parohială a bisericii românești de vîrstă celei de mai sus, cuprinde în plan tinda deschisă cu bucătărie, în spate; „casa mare”; casa mică, cu cămară. Pereți, din bîrne rotunde, sint așezați pe un soclu de piatră, sub „casa mare” fiind amenajată pivniță, (jumătate săpată în pămînt) cu girliciul aidoma celui descris mai sus. Tavanul încăperilor este din podini, cu grinzișoare profilate, ce reazemă pe bîrne, cu muchiile teșite. Tîrnătul este parțial. Acoperișul, în 4 ape, are învelitoare de tigă.

În tocmăi acestei case ne-a fost descrisă¹⁰⁹ o alta, din satul Petricu¹¹⁰ (comuna Ulieș), demolată în deceniul trecut, a lui Gabor Ianoș¹¹¹. Bucătăria, din spatele tindei, păstra vatra, deasupra ei nefiind podină (după un străbun obicei). Girliciul pivniței, pe latura scurtă, era cuprins între pilaștri și învelit în două pante. Intrarea era sușinută de un buiandrug de stejar, în care era săpat anul 1709. Același model de girlici, cu data construcției consemnată în același loc l-am regăsit, la Geoagiu de Sus (jud. Alba) la casa lui Pop Cornel al lui Dumitru, din 1740.

Din veacul al XVIII-lea se păstrează și casa Felechi Petru¹¹², ea aflîndu-se însă pe alt amplasament. A fost strămutată în două rinduri, după credința populară că prin schimbarea locului alunga necazurile (în cazul dat, nu trăiau copiii). Pe locul actual casa a fost montată spre sfîrșitul secolului trecut. Cu pereții din bîrne rotunde, cu capetele primazului mult alungite, locuința repetă structura și compartimentarea obiectivului înainte prezentat. Tîrnătul reazemă pe pilaștri de piatră, ce încadrează și girliciul. Plastică fațadei este

¹⁰⁹ De către preotul reformat din Porumbenii Mari, Dr. Nogy, strămoșilor căruia îi aparține.

¹¹⁰ Pentru originea etnică a satului, vechiul său nume „Petca” (cf. C. Suciu, op. cit., II, p. 37) este edificator. În 1733 erau înscrise aici 16 familii românești, cf. A. Bunea, op. cit., p. 411.

¹¹¹ Menționăm frecvența numelui de Gabor, la români. În conscripția lui Clain apar numeroși preoți cu acest nume din cîmpia Ardealului, părțile Clujului, Sălajului s.a. A se vedea, A. Bunea, op. cit., p. 308, 316, 327, 329, 331, 336, 337, 342, 348, 352, 358, 388, 405, 407. O Evanghelie de București, 1723, este cumpărată în 1749 de protopopul Gabor de la Soarăș. O atestăție a poporului de la Lunca, din 1774, pentru cerere de preot la biserică lor de la Ghimes, este semnată, printre alții, de Gabor Ianoș (Arh. St. Fil. Alba Iulia, fond Mitrop. Gr.-Cat.).

¹¹² În anul cercetării, 1983, avea 74 de ani. Strămoșii săi au fost din Feleac, iar mama sa, româncă, s-a născut în această casă, de la dinsa preluind informațiile relatate nouă.

în integritate prin prezența cerdacului și a scării de acces cu balustradă înclinață, aflate sub polată în prelungire. Grinzile stresinii sunt crescute în trepte.

Casa Felechi Andra¹¹³ se află în vecinătatea celei a lui Bortos. A fost construită, în secolul trecut, pe două niveluri : parter din piatră ; etaj, din bârne rotunde imbinat în cheotori „românești”, cu galerie și cerdac. Casa Felechi Imre a preluat, în 1908, modelul veacului trecut, descris în exemplarul de mai sus. Fereștele sunt prevăzute cu roșeteie, ca acele din Munții Apuseni.

În satul Bisericani (comuna Lupeni) a fost pusă în valoare, în 1977, prin strămutare și restaurare „casa-muzeu”. Alcatuirea sa constituie rezultatul a două etape de construcție : primei, de la finele secolului al XVIII-lea, îi revine tindă deschisă (forma arhaică a tirnațului parțial) cu bucătăria din spate și „casa mare” ; celei de-a doua, din jurul anului 1870, îi aparține camera mică, supralărgită pe linia fațadei. Acoperișul tradițional, în 4 ape, a fost modificat, recurgîndu-se la un timpan trapezoidal. Bârnele rotunde, ale peretilor, ulterior tencuite, se imbină în cheotori „românești” (sau „stînești”), cu capetele alungite. În fața tindei, se află un tirnat, cu stilpi sculptați și pălmar traforat, la înălțimea soclului de piatră și rezemat pe capetele bîrnelor de temelie. Scara de acces este protejată printr-o polată sustinută de doi stilpi, analogi celor de la tirnat.

Din raza aceleiași comune, de la Păltiniș, o altă casă a fost păstrată posteritatea, prin reconstruirea ei în secția etnografică în aer liber a Muzeului din Cristuru Secuiesc. Din bârne rotunde, cu capetele mult alungite, infățișeză tipul cu tindă deschisă, avind, în planul dol, bucătăria cu vatră, „casa mare” și casa mică. Tavanele sunt alcătuite din podini pe grinzi profilate. Grinda-meșter se află numai în „casa mare”, pe ea fiind săpată inscripția, cu anul 1853. Tirnatul, cu stilpi sculptați și pălmar traforat, este înfundat, în dreptul tindei, cu un perete de scinduri traforate, element specific zonei. Acoperișul, cu 4 pante și învelitoare de șită, are pe coamă, un fel de minipavilioane, asemeni celor de la unele biserici de lemn.

În Corund, casele tradiționale, se inseră în următoarele variante : case fără tirnat ; fără tindă deschisă ; cu tindă deschisă ; cu prispa și cerdac, avind balustrada pălmarului cu arcaturi.

Si aici, un exemplar, pe cale de dispariție a devenit prin strămutare și restaurare „casa-muzeu”. A fost construită, dincolo de mijlocul secolului al XVIII-lea, din bârne rotunde, după un tip

¹¹³ Numele Felechi este răspândit în Porumbenii Mari. Unii cu acest nume au venit din satul Feleac (azi Feleag, com. Vînători), așezare curat românească așa cum o atestă și conscripția lui Clain, cf. A. Bunea, *Din istoria românilor*, p. 326.

arhaic ; tinda, cu intrarea, și „casa mare”. Acoperișul, în 4 ape, cu învelitoarea de șindrilă, are streașina prelungită peste capetele grinzelor.

Casa Malnaș (de pe strada Baltă), a fost edificată în 1915, după modelul inițial, arsă, cu întreaga ulară, în zilele războiului.

Pereții, din bârne cioplite, infățișează planul cu tindă deschisă și cămară în spate ; „casa mare” ; casa zilnică, în care se află vatra cu bâbura. Grinzile tavanului străbat la exterior, fiind cioplite cu creștături, în trepte. Pe fațadă este prispa cu cerdac, și scara de acces. Acoperișul, în 4 ape, cu învelitoare din șindrilă, este străpuns de lucarne și prevăzut cu cruci, pe coamă, o polată de prelungire protejind unitățile fațadei. Pivnița parțială, în soclu de piatră, este adincită prin săpare.

Casa Biro Domocș (nr. 496), din secolul al XIX-lea, atestă modelul urmat de locuința mai sus-prezentată, pereții fiind însă din bârne rotunde. Tirnațul înconjură două laturi, având stilpi sculptați, și umerăși traforați (procedeu decorativ întlnit de o parte și de alta a Carpaților).

Casa Farcaș Andrei (nr. 823), de la mijlocul secolului al XIX-lea, a preluat planul casei cu tindă deschisă și odăi laterale. Pereții, din bârne rotunde, sunt așeași pe un soclu mic de piatră. Tirnațul are stilpi sculptați. Casa Balaș Martin (nr. 939), din preajma anului 1845, are același plan. Se remarcă, la fațada tindei, cele 3 bârne de coroană, intersectate în console cu cele ale primazului. Acoperișul, cu șindrilă, se prelungescă printr-o polată peste tirnatul, din față tindei, cu scindurile traforate. Giurgiuveaua verticală a ferestrelor, este cioplita pe o succesiune de volume, păstrind amintirea roștei. Asemenea acestui exemplar este și casa Joja (nr. 1200), care are tirnat, pe două laturi.

Casa Simeon Moise, de la mijlocul secolului al XIX-lea, este dispusă pe două niveluri : un demisol, din piatră ; un parter, supraînălțat, din bârne rotunde, alcătuit din două camere și împrejmuit, cu prispa, pe două laturi ; pe cerdacul, din dreptul intrărilor, sprijină scara de acces și se prelungescă învelitoarea de șindrilă. Pe două niveluri este și construcția părăsită (de la nr. 71) ; parterul, din piatră, are prispa cu pălmar, iar etajul, din bârne cioplite, este prevăzut cu o galerie pe stilpi sculptați și un cerdac, pe care reașternă scara de acces, de sub polată.

Secția în aer liber a Muzeului din Miercurea-Ciuc cuprinde și o casă din Corund, reprezentativă pentru secolul trecut. Ea infățișează planul cu tindă centrală deschisă pe fațadă, având de-a lungul tirnat, cu pălmar. Soclu de piatră cuprinde o pivniță.

Arhitectura din Corund este prezentă și în Muzeul Tehnic și Populare din Dumbrava Sibiului printr-o gospodărie de olar, adusă

aici, în 1973, compusă din casă, șură, atelier¹¹⁴. Casa edificată în 1832, din birne rotunde, pe soclu de piatră, cuprinde o tindă centrală, cu fațada deschisă, cu cîte două încăperi de o parte și de alta; tîrnătul este parțial, din scindură traforată.

Din comuna Săcel¹¹⁵, ce și-a păstrat prin vremi etnicitatea, arhitectura de veche tradiție a dispărut. Mai dăinuie încă, „părăsită”, o casă (la nr. 26), de la mijlocul secolului trecut, de tipul ades menționat, cu tindă centrală și două încăperi, tîrnăt parțial, în dreptul tindei și a „căsei mari”; pe soclu de piatră în panta terenului, în care este amenajată pivniță. Acoperișul, inițial cu 4 pante, a fost modificat la unul dintre capetele scurte.

În zona Giurgeului, pornind de la izvoarele Mureșului, ne oprim întii la Voșlobeni, pentru a semnala unele construcții tradiționale. Casa veche a lui Chindea Petru, păstrată probabil din veacul al XVIII-lea, constituie un exemplar remarcabil pentru tipul de locuință cu tîrnat parțial, prilejuind înțelegerea evoluției către varianta casei cu tindă deschisă. Are peretii din bîrne rotunde, unele cioplite pe două fețe, îmbinate în cheotori, cu capetele mult prelungite, avînd toate elementele constructive prinse prin cuie de lemn. Este formată dintr-o cămară, în fața tîrnătului, și din „casa mare”. Tîrnătul este delimitat de grinda transversală și de cea longitudinală a casei, punctul de intersecție, sprijinindu-se pe un pilastru sculptat.

Casa Tinca Maria Betea (la nr. 106), din secolul al XIX-lea, cu peretii din bîrne rotunde, cuprinde tinda (cu intrarea) și „casa mare”. Streasina sprijină pe capetele grinzelor, decorate cu profile curbe.

O casă de la Joseni a fost strămutată în Secția în aer liber a Muzeului din Miercurea-Ciuc. Reprezentativă pentru secolul trecut, ea infățișează forma evoluată din tipul cu tirnaț parțial; fiind compusă dintr-o tindă deschisă, cu bucătărie, în spate, și cîte o cameră de o parte și de cealaltă. Bîrnele pereților sunt rotunde, cu capetele intersectate sub forma unor aripi; acoperișul cu două pante, după obiceiul sasilor.

În orașul Gheorgheni, Strada Veche, din apropierea Mureșului, degăjă un iz patriarhal, prin casele de tip străvechi și cele cîteva anexe gospodărești. Ar fi de un real folos istoric trecerea, în ansamblu, a uliței, în evidență monumentelor și restaurarea componentelor. De la sfîrșitul secolului al XVIII-lea, sau din pragul celui următor, dăinuie locuinta de la nr. 42, din bîrne rotunde cu tindă deschisă (deri-

¹¹⁴ Ghidul Muzeului Tehnicii Populare din Dumbrava Sibiului, Sibiu, 1974, p. 159-160.

¹¹⁵ În 1733 este menționată ca localitate „valahică” cu biserică și 20 familii (cf. A. Bunea, *op. cit.*, p. 324), în 1750 sunt înregistrate 400 de suflete, cu biserică (cf. Idem, *Statistica românilor*, p. 14). Buccov diminuează numărul populației la numai 20 familii, cf. V. Ciobanu, *op. cit.*, p. 637.

vată din tîrnațul parțial), cu bucătărie în spate și „casa mare”. Streasina acoperișului, în 4 ape, foarte generoasă, reazemă pe console. În aceeași curte se află o casă cu două încăperi, tinda și „casa mare” pe aceeași linie, precedate de tîrnăț. Casa de la nr. 32 aparține începutului de secol al XIX-lea, la pereții acesteia din bîrne rotunde observîndu-se cuiele de lemn. Tinda, deschisă, este dispusă central, unită cu încăperile alăturate, prin coroană, și prin intersecția în console a capetelor bîrnelor, stîruitoare amintire a tîrnățului parțial. În casa zilnică se păstrează vâtră (elementele tavanului răzbat în afară constituind streasina pe console decorate cu profile drepte și curbe). Din aceeași perioadă datează și casa de la nr. 43, ai cărei pereți, din bîrne rotunde intersecțate în console delimităează tinda și „casa mare”. Aceleasi caracteristici le prezintă și locuința de la nr. 62. A dispărut, la 1905¹¹⁶, casa parohială de lemn a bisericii românești, edificată în 1792, și odată cu ea, prețioase elemente de natură istorică și artistică (avea mester-grindă cu inscripție).

În comuna Remetea¹¹⁷, fondul constructiv din secolul al XIX-lea și începutul secolului nostru, continuă, cu rare excepții, tradiția tipului de locuință cu tîrnăț parțial, peretii inscriind un plan în formă de L. Unele exemplare au tîrnăț, pe una sau două laturi. De această formă tipologică, locuință de la nr. 2381, databilă în secolul al XIX-lea, are tîrnățul, din față „casete mari” și de pe latura scurtă, cu stilpii sculptați, capitele profilate, pălimar din scinduri traorate. Casa părăsită, de lîngă rîu (nr. 1789), cu peretii din bîrne cioplite, înfățișează tipul cu tindă și „casa mare”. Grinzile și podinile, profilate, ale tavanului se prelungesc la exterior și susțin streașina. Tîrnățul, de pe fațadă, are stilpi ciopliti. Reprezentativă pentru această formă este și casa din satul Ciutac (nr. 1533), cele două încăperi, cu intrare proprie, din afară, fiind precedate de tîrnățul cu stilpii sculptați. Casa Ivaciun (de la nr. 1230), din jurul anului 1850, cu bîrnele mixte (rotunde și cioplite), atestă dezvoltarea planului, cu tîrnăț, parțial. Tinda, deschisă, se leagă de „casa mare” și respectiv de cea zilnică, prin aceleași bîrne de coroană, numai în față ei fiind un pălimar. Acoperișul, în 4 ape cu învelitoare de sindrilă, este prevăzut cu lucarne și cruci pe coamă.

¹¹⁶ *Semat.*, Blaj, 1900, p. 342; *Ibidem*, 1932, p. 104.

¹¹⁷ Pentru originea etnică a așezărilor, numele sub care apare în prima mențiune documentară, cunoscută, în 1567 (cf. C. Suciu, *op. cit.*, II, p. 75), este grăitor amintind prestigiul unei mănăstiri. Procesul deznaționalizării este în toi, în sec. al XVIII-lea. În 1748 sunt înregistrați 61 de români, doi ani mai tîrziu, 62, iar în 1760–1762, un număr de 10 familii, cf. Ion Ranca, Liviu Moldovan, *op. cit.*, p. 338; A. Bunea, *Statistica românilor*, p. 12; V. Ciobanu, *op. cit.*, p. 682.

Nu departe, la Subcetate¹¹⁸, așezare ce și-a păstrat specificul etnic se conservă, fără a mai fi locuite, două exemplare de arhitectură populară a căror semnificație istorică se reflectă asupra întregii zone. Prin tradiții, prima casă a lui Cotfas Vasile, a fost ridicată cu mai mult de 4 secole în urmă pe coastă respectivă, după defrișarea pădurii. Pereții din bîrne rotunde aparente (de 8 m lungime), imbinatice în cheotori „românești”, delimită o tindă și „casa mare”. Următoarea casă, a familiei, construită tot din bîrne rotunde a fost înălțată, în 1710, valeat ce a fost descifrat de pe grinda-meșter, dispărută nu de mult. Mai amplă însă (de 13 m lungime), ea a preluat același tip de plan: tindă, cu intrarea și „casa mare”. Tavanele sunt alcătuite din podini, pe grinzi massive, cu muchiile teșite (ce rezemau pe grinda-meșter). Pe fațada intrării și pe una din laturile scurte, se află pomoul (o birnă pătrată, de 0,70 m lățime, așezată pe un pat de piatră), element de indelungată tradiție¹¹⁹. Aceeași formă o prezintă și casa lui Pop Elisabeta (nr. 153), ridicată la mijlocul secolului trecut, inițial cu pomol.

Casa „de deal”, pe soclu de piatră cu tirnaț, pe o latură sau două, dăinuie în peisajul de la Subcetate.

Din Toplița a dispărut, de curind, de pe dealul Bobricanilor, casa veche a lui Marcu Ana. Data din 1816, an înscris pe grinda-meșter, atestând tipul arhaic, cu tirnaț parțial, cămară și „casa mare”, realizată din bîrne rotunde, cu capetele prinse în cheotori „românești”. De la sfîrșitul secolului menționăm casa Fărcaș Eugenia (strada 1 decembrie, nr. 64), pe soclu mic de piatră cu pereții din bîrne cioplite, pe patru fețe, imbinatice în sistemul denumit „în cătei”. Este alcătuită din tindă centrală și două odăi. Prispa dispusă pe fațadă și pe latura dinspre uliță, are stilpi sculptați și pălimar cu motive traforate. Timplăria ferestrelor are decor prin crestare. Casa Tășovan Ion, de aceeași vîrstă, îi seamănă, avind însă umerășii de la fruntariul prispei, din scindură decorată în trafor.

De la Tulgheș, se cuvine a consemna casa părăsită a lui Toader Hanganu cu o vechime de peste două veacuri. Din bîrne rotunde, imbinatice în cheotori, aceasta cuprinde o tindă și „casa mare” de dimensiuni apropiate, fiind așezată spre valea Bistricioarei, pe un soclu de piatră, pe care se sprijină și tirnațul, cu stilpi și pălimar.

¹¹⁸ Așezarea și-a păstrat orinduiala românească, consemnată să documentă fiind prilejuită abia de conscripțiile secolului al XVIII-lea, cf. C. Suciu, *op. cit.*, II, p. 149. Apare, cu biserică și în conscripția Scaunului Gheorgheni din 1748, cf. Ion Rancă, Liviu Moldovan, *op. cit.*, p. 338. Semnalăm că în timp ce A. Bunea înregistra 190 susflete (cf. A. Bunea, *Statistică românilor*, p. 12), Buccov în rubrica 17 familiilor cu trei preoți (cf. V. Ciobanu, *op. cit.*, p. 682), deci aproximativ 88 susflete, vădită diminuare a realității.

¹¹⁹ R. Vuia, *Satul românesc*, în vol. *cit.*, p. 108.

Din secolul trecut amintim casa Zaiț Ilie (nr. 800), caracteristică pentru locuința de deal, cu pivniță parțială, boltită semicilindric, amenajată în soclu de piatră, din panta terenului. Formată din trei încăperi, casa are pe fațadă o podea peste pilăstri de piatră ce amintește pomoul. Elementul se regăsește, în satul Corbul, la casa din veacul trecut, a lui Savul Goia, formată din tindă și „casa mare”. Birnele rotunde sunt imbinatice în cheotori, prelungirea capetelor înduindu-le un aspect plăcut. În coama acoperișului, cu pante largi și învelitoare de sindrilă, se înalță cîte o cruce.

În afărea casei tradiționale vom zăbovi de acum, pe pitoreștile plăiuri ale Ciucului.

La Frumoasa, casa parohială a bisericii românești a luat locul celei bătrîne, în 1894. Înfățisarea planimetrică, în formă de L, o arată a fi evoluat din tipul arhaic cu tirnaț parțial. Ridicată pe soclu de piatră, în care este amenajată pivniță, construcția este prevăzută, pe două laturi, cu tirnațul ce rezinează pe pilăstrii de piatră. În perimetru comunei Păulenii – Ciuc au dispărut în ultima vreme, aproape toate casele vechi. Casa de la nr. 55 reprezintă planul dezvoltat, cu tindă deschisă în axul central. Birnele rotunde ale pereților (tencuiți în 1871) au capetele intersectate în console. Acoperișul, cu învelitoare de sindrilă, în 4 ape, își sprijină poala pe grinzi crestate, în trepte.

În satul Delnița, pe valea pîrifului, se află în stare de conservare precară o casă de peste două veacuri, îngăea fiind aproape gata cea nouă, din cărămidă. De dimensiuni modeste (8 m/4 m) cu pereții din bîrne rotunde, sub un strat subțire de tencuiuță, ea este compusă din tindă cu intrarea și „casa mare”. Este împrejmuită de tirnaț, pe două laturi, cu stilpi ciopliti și pălimar.

Pe ulița fostei biserici românești (la nr. 190), se află casa Bortos, construită în 1871, moment consemnat pe grinda odăi mici. Pereții, din bîrne rotunde cu capetele coroanei în console, delimită o tindă (sau odaie de toate zilele), cu nișă pentru vatră și „casa mare” lărgită prin suprimarea peretelui către cămară. Tavanele, din podini, cu marginile profilate, sprijină pe grinzi cu muchii teșite. Învelitoarea de sindrilă se întinde peste cele 4 pante ale acoperișului. Aceeași este și modelul casei de pe ulița principală, de la nr. 7. Streașina acoperișului, foarte largă, sprijină pe capetele crestate ale grinzelor. Pe fațadă, se află un palimar.

Procesul amintit al dispariției arhitecturii de lemn tradiționale se remarcă pe întreaga vale a Casinului, cu precădere în așezările din josul văii. Din Cașinu Nou semnalăm o casă, din pragul secolului al XIX-lea, compusă din tindă, cu nișă pentru vatră și „casa mare” cu cămară în spate. Pereții, din bîrne rotunde, cu im-

binări în cheotori, au fost tencuiți. Capetele grinzilor, de sub streașină largă, sunt crestate pe diverse profile. În satul Doboi consemnată casa, părăsită, a lui Curt Ecaterina, având aceeași compartimentație vatra disponind de loc de dormit. În soclu de piatră este amenajată pivnița, iar pe pilaștri reazemă tîrnățul, cu stilpi sculptați și palme învelitoarea de șindrilă a acoperișului. Stilul casei este reluat, sprijnitul secolului, de casa Vancea. Ferestruica ce străpunge peretele din spatele cămării este infundată printr-un oblon cu goluri circulare amintindu-l pe cel de la biserică de lemn din Acmariu (jud. Alba).

Din Plăieșii de Sus sunt îndreptățite și semnalate din al XIX-lea veac următoarele obiective: Casa de la nr. 170, din zorii veacului formată din tindă și „casa mare”, pomol pe fațada intrării (o bîrnică pe pat de piatră). Streașina acoperișului reazemă pe console cioplite cu profilatură diversă, pe coama stâruind crucile de lemn. Contemporană, ante 1838, este și casa lui Vasi Dumitru (fostă a lui Todora Catalina), cu pivniță de piatră, adincită în sol, tindă, deschisă, cu bucătărie; „casa mare”, cu spațiu delimitat pentru cămară. Elementele tavanului sunt profilate, capetele grinzilor, de sub streașină, fiind crestate în trepte. Peretele traforat, din față tindei, a fost desființat. Casa Cheresteș Eugen are același plan și structură tehnică și menținându-se pe față tindei, așa-zisul tîrnăț, din scinduri traforate și roșteie.

Un exemplu de locuință amplă, din pragul secolului al XIX-lea, îl constituie casa Tamas Agnes. Sub nivelul solului este o pivniță parțială, din piatră, cu o intrare din exterior și alta, tainică, pentru cazuri de primejdie, aflată la interior. Pereții, din bîrne rotunde și sparte, imbinat în console, delimită tindă deschisă, cu bucătărie în spate, iar de o parte și de alta, casa mică și „casa mare”, fiecare cu cîte o mică încăpere în planul doi. Tavanele din podini și grinzi profilate, străbat la exterior cu aproximativ un metru și jumătate. Tîrnățul are pălimar, un perete de șipci, iar în partea de sus roșteie. Acoperișul, cu învelitoare de șindrilă, se impune prin mărimea celor patru pante ce dau întregii construcții o înfățișare armonioasă și plină de iz patriarhal. Casa Andraș Antal (nr. 300) de lîngă vadul Casinului este părăsită. Construită la mijlocul secolului al XIX-lea, ea reprezintă tipul locuinței de coastă, pe soclu de piatră cu pivniță parțială; tîrnățul, dispus pe două laturi, e suspendat pe pilaștri de piatră și are stilpi sculptați și pălimar. Seara de acces este perpendiculară pe tîrnăț și protejată printr-o polată. Pe coama acoperișului, cu patru pante și înveliș de șindrilă, se mai află brațele unei cruci.

O gospodărie din satul Imper constitue un remarcabil exponent al Muzeului în aer liber de la Hoia — Cluj, unde a fost strămu-

tină și restaurată în 1956¹²⁰. Casa a fost înălțată în 1674, potrivit inscripției de pe grinda-meșter¹²¹, din bîrne, și rotunde și sparte, dispuse pe un mic soclu de piatră. Înfățișează tipul casei cu tindă deschisă, dispusă pe colț (inspirată din tîrnățul parțial), cu bucatărie în spate și „casa mare” din care se desparte cămară, numai la nivel superior, prin trei bîrne. Sunt prețioase, din punct de vedere artistic dar și istoric, grinzile tavanului, din „casa mare” (cele transversale, ca și grinda-meșter, purtătoarea inscripției), în care au fost săpate cu pricoperea acumulată prin veacuri, rozete, diferit compuse (petalate, virtuoze), dar și pomul vieții, realizat din cioplitură prin așchiere. Suplinim comentariul privind motivul rozetei izvadit din alveola dacică¹²², grupat ca atare, prin cîteva exemple găsite la bisericile din lemn din Bacea (jud. Hunedoara), Șilea și Cojocani (jud. Alba), Vechea (jud. Cluj), Bicazul Ardelean și Răpeșeni¹²³ (jud. Neamț), Valea Șcheiului și Drăgulești (jud. Vilcea), la casa lui Mogoș de la Ceauru (jud. Gorj)¹²⁴ și a. Mai alegem, pentru a lărgi aria de folosire a izvodului alveolar, cadrul de fereastră mai puțin frecvent aflat în patrimoniul Muzeului din Odorheiul Secuiesc, provenind de la o sură din Dîrjiu¹²⁵, care a fost recuperat cu siguranță de la vreo casă sau chiar biserică de lemn, dispărute. Trei cînări cu motivul amintit străbat cadrul dreptunghiular, alăturîndu-i-se, pe margine, unul realizat prin alternanță triunghiului cu pătratul. Rama de fereastră s-a păstrat întimplător ca și aceea descoperită în podul bisericii vrîncene de la Ruginești (secolul al XVII-lea), cu care se asemănă, faptul sporindu-le semnificația și transformîndu-le în mesaj al atitor elemente, de același fel, pierdute de-a lungul vremii. Pentru a întregi imaginea ansamblului de la Imper, adăugăm și celelalte unități. Anexa gospodărească, ce unește sub un acoperiș în patru ape, bucătăria de vară, șopral, cotețe, acestea din urmă pe două niveluri. Pereții, din bîrne rotunde, se disting prin plastică imbinărilor. Portițele au articulații de lemn,

¹²⁰ T. Onisor, *Etapele de dezvoltare a colecțiilor Muzeului etnografic al Transilvaniei*, în An. Etn. Cluj, 1958, p. 65; V. Butură, *Muzeul etnografic al Transilvaniei. Secția în aer liber*, Cluj, 1968, p. 41–44.

¹²¹ C.M.T. anno 1674.

¹²² D. Protase, *Problema continuării în Dacia în lumina arheologiei și numismatici* Ed. Academiei R.S.România, București, 1966, p. 52, 54, 125; Sever Dumitrașcu, *Raport asupra săpăturilor arheologice din anul 1978 de la Biharia*, în *Materiale și cercetări arheologice. A XIII-a Sesiune anuală de rapoarte*, Muzeul Țării Crișurilor, Oradea, 1979, p. 302–303.

¹²³ Strămutată la Muzeul Satului din București,

¹²⁴ Idem.

¹²⁵ Conscripția lui Burcov, înregistra aici 10 familii, în legea ortodoxă și una unită; cf. V. Ciobanu, *op. cit.*, p. 676, dar desigur că populația română supusă secuizirii era în realitate mult mai numeroasă.

ca acele din Munții Apuseni. Șura, de proporții monumentale, un balcon în console, deasupra uneia dintre poiate. Poarta, din secolul al XIX-lea, cu două intrări (pentru oameni și care), are porumbei pe console. Decorul sculptat este simplu, alcătuit din profiluri. Fațadă portiței este decorată în trafor. O altă casă din Imperiu a fost curând dusă și restaurată la Miercurea Ciuc, în secția în aer liber a Muzeului.

În scopul consemnării unor exemplare de case tradiționale săruim prin cele ce urmează, în perimetru comunei Ciucșingeorgi străveche așezare al cărei nume¹²⁶, același cu hramul bisericii românești, ne poartă gindul la Streisingeriu hunedorean¹²⁷, ca și vestigiile istorice pe care săpăturile arheologice le-au evidențiat acolo¹²⁸. Din satul de reședință relevăm importanța casei lui Ioan Vitoș (de la nr. 96), remarcabil monument de arhitectură populară ridicat, după mărturia inscripției, în 1683 și renovat în 1901. Este așezată pe soclu de piatră, parțial mai înalt pentru amenajarea pivniței (ce folosea și ca adăpost, fiind prevăzută cu două intrări al cărei girlici, din pilaștri de piatră uniți printr-un acoperiș de sindrilă, amintește modelul întlnit în Munții Apuseni, sau la case de deal. Locuința este compartimentată într-o tindă deschisă, cu bucatărie în spate și două camere, fiecare cu cîte o mică despărțitură în planul doi, acoperite cu tavan din podini profilate, pe grinzi cu muchiile teșite. Pereții, din bîrne rotunde imbinatice în console, au fost ulterior tencuiți. De-a lungul fațadei principale este o prispa cu stilpi sculptați și pălimar cu balustrade crestate, scara de acces fiind sub adăpostul unei polate tangentă la streașina pitorescului acoperiș, cu pante mari și învelitoare de sindrilă. Cu decenii urmă, în preajma casei, lîngă un fir de apă, se află o moară și un joagăr. A dispărut și șura, ca și poarta, datată 1858.

Gospodăria Lucaci Ioan (de la nr. 159) este și ea în pragul dispariției. Casa, de la începutul secolului al XIX-lea, are perete din bîrne rotunde, imbinatice în cheotori „românești”. Pe fațada lungă ca și pe una din laturile scurte, se desfășoară prispa cu stilpi ciopliti, al cărei pălimar este suprainălțat prin roșeteie cu virfuri trifoliate; cerdacul, din dreptul tindei, cu acoperișul în două pantă, are elemente constructive analoage celor de la prispa. Merită a fi menționat acoperișul casei ale cărui pante, foarte largi, se intind pe protector asupra unităților de pe fațadă. Din aceeași vreme și în-

¹²⁶ C. Suciu, *op. cit.*, vol. I, p. 152.

¹²⁷ Idem, vol. II, p. 146–147.

¹²⁸ Vestigiile unui lăcaș de lemn, sub cel de piatră executat din cea de a doua jumătate a secolului al XII-lea, cf. Radu Popa, *Streisingeriu. Mărturii de istorie română din secolele XI–XIV în sudul Transilvaniei*, în Mon. Ist. și de Artă, 1, 1978, p. 29–30 și nota 83.

aceeași stare de părăsire este casa (de la nr. 505), din vecinătatea bisericii românești, cu tindă deschisă, bucătărie în spate și „casa morii”. Asemeni acesteia este și casa strămutată și restaurată în vecinătatea în aer liber a Muzeului din Miercurea-Ciuc.

De o valoare arhitecturală deosebită este și casa Fazekash (de la nr. 605), aflată în bună stare de conservare. Pe una din grînzile „casei mari” este săpată inscripția ce consemnează edificarea, în 1822, de către Gall Iosif. Pereții, din bîrne rotunde imbinatice în tehnica arhaică, delimităază o tindă deschisă pe latura intrării, „casa mare” și o odaie de toate zilele, ambele cu cîte o mică anexă în spate. Tîrnătul are stilpii de coroană volumetric și pălimar, stilpii înșirindu-se liber și pe laturile scurte. Scara de acces, perpendiculară pe tîrnătul principal, are intrarea marcată prin doi stilpi cu umerăși, sub protecția unei polate tangentă la streașină. Acoperișul în 4 ape și învelitoarea de sindrilă sporește pitorescul acestei case lîngă care a fost construită alta nouă din cărămidă.

Din satul Potond apreciem casa locuită de Simon Sandru, ea fiind fi datată spre sfîrșitul secolului al XVIII-lea, sau la începutul lui următor. Pereții, din bîrne rotunde, tunelă, iar altele sparte pe umătate, cu capetele prelungite dincolo de imbinare, inscriu: o tindă deschisă, casa de toate zilele, cu nișă pentru vatră în care se astrează încă băbura, „casa mare” cu cămară în spate. Un perete învelit în trafor așezat pe o talpă, ce se continuă pe întreaga latură, află pe fațadă. La ușa tîrnătului a rămas zăvorul de lemn

Casa lui Erdel Amalia¹²⁹, are consemnat anul ridicării, 1841, „casa mare”, pe o grindă. Prezintă aceeași compartimentare cu a celeia mai sus-descrisă, cu excepția că odaia zilnică nu are nișă pentru vatră. Tavanele sunt executate din podini profilate peste grinzi cu muchii teșite, ale căror capete, prelungite și tratate în console, susțin streașina. Grinda purtătoare de inscripție este decorată, pe capete, cu cîte o floare, o lalea și respectiv o roză cu trei petale. Pe latura deschisă a tindei s-a adăugat un tîrnăt, cu stilpi sculptați și pliți prin scinduri traforate. Ușa are în registrul superior un panou cu roșale¹³⁰. Tîrnătul, adăugat, s-a suprapus peste pomoul. Acoperișul, cu 4 pante și învelitoare de sindrilă se prelungeste și peste unitățile fațadei.

La capătul satului, spre munte, se află „casa morii”, construită cu această destinație, conform inscripției, în 1887. Locuința este largă decât adăpostul morii, este formată din „casa mare” și

¹²⁹ În sec. al XVIII-lea numele familiei era Ardelean, conform informațiilor primite la înaintașii de moștenitoarea în vîrstă de 85 de ani.

¹³⁰ În Munții Apuseni grinzișoarele cioplite de la ferestre se numesc roșete.

cămară, despărțirea dintre ele fiind marcată numai prin grinda coroanei¹³¹, amintind vechiul procedeu al compartimentării prădoște (stilpi). Grinzile „casei mari”, cu muchiile teșite, au în centru săpată cîte o rozetă. Pe grinda cu inscripție este adăncit un chenar cu motiv romboidal. Fațada principală a întregii construcții călatura mică a locuinței sint imprejmuite cu tîrnăț.

La Potoind o miniclopotniță de pe deal dovedește credința populară a prevenirii grindinei prin sunetul clopotului.

Arhitectura de lemn din satul Bancu este reprezentată prin gospodăria strămutată în Muzeul Satului din București¹³². Casa fost ridicată, în 1862, de Mate Benedec și soția sa Catalina, din bîrne rotunde și este compusă din tîndă deschisă, odaia de toate zilele și „casa mare” cu cămară în spate. Grinzile „casei mari” sunt decorate cu profile iar spre capete cu pomul vieții și motivul alvelei. Tîrnățul, cu stilpi sculptați și pălimar este infundat în dreptul tîndei printr-un perete traforat.

Din satul Armășeni prezentăm, mai întii, exemplarul de arhitectură populară declarat monument istoric, prin HCM nr. 1160/1953, casa Adorjan. A fost înăltată în 1797, după cum reiese din inscripția, în limba latină, săpată pe o grindă. Dintr-o construcție anterioară din veacul al XVII-lea a recuperat pivnița de piatră, cu boltă semicilindrică, asemenei celei de la casa Preja adusă în Muzeu etnografic în aer liber de la Hoia-Cluj-Napoca din satul Galda de Sus (jud. Alba). Locuința, din bîrne rotunde, cu îmbinările ce sugerează aripile, este alcătuită dintr-o tîndă deschisă, cu bucătării în spate, centrală prin cîte o odaie cu anexă. Tavanul uneia dintre ele este din podini peste grinzi cioplite, al celeilalte, renovat în 1820, are peste structura originară o căptușeală de grinzișoare, dispuse în raze ca niște brăduți, ce răzbate la exterior. Fațada casei este precedată de tîrnățul cu stilpi sculptați, făcut sau refăcut în 1869 (săpat în pragul de sus), cuprins sub acoperișul unitar al casei. Aceeași vreme au fost tencuiți și peretii, pe alocuri păstrându-se nuanțe de decor în stuc.

Casa veche a lui Iacob Luďovic (de la nr. 352), databilă în secolul al XVIII-lea, oferă imaginea evoluției de la tipul casei cu tîndă parțial, la acela cu tîndă deschisă ades întîlnită în satele harghitene, la acela cu tîndă deschisă, cu capetele prelungite dincolo de linia peretii, din bîrne rotunde, cu capetele prelungite dincolo de linia cheotorii, delimitarea „casa mare”, cu un iatac în spate și tîndă retrasă, în față căreia se află tîrnățul, parțial, cu stilpi și pălimar. Tavanul „casei mari” este alcătuit din podini cu stînghi profilate și grinzi, motivele săpate pe acestea: rozeta și dintele de lup fiind alese din repertoriul străbun. Peste casa cu proporții modeste

¹³¹ Jumătatea spațiului fiind infundat printr-un dulap.

¹³² Gh. Focșa, *Muzeul Satului București*, Ed. Meridiane, București, 1972, p. 15.

(cca 10 m/6 m) dar armonioase, coboară un acoperiș în patru ape mari cu învelitoare de sindrilă.

Planul casei mai sus-descrisă, ce s-ar cuveni să fie conservată, îl regăsim, dezvoltat, în aceea adusă din Armășeni în secția etnografică a Muzeului din Sfântu Gheorghe. Inscripția de pe grindă-mester consemnează că a fost înăltată în 1767 de Iacob Mihai. Dintr-o altă inscripție din pragul de sus al intrării în „casa mare” am descifrat numele Maria. Tîrnățul, parțial¹³³, are drept fruntariu ununa alungită a „casei mari” (ce are o mică despărțitură în planul doi). Odaia, precedată de tîrnăț, are tavanul cu grinzi nedecorate spre deosebire de cele ale „casei mari”, frumos împodobite prin creștere pe motivul rozetei și al cioplitorii strînsă în pomul vieții. Meșterul-grindă, arhaic și îndrăgit element de arhitectură populară, este atestat în secția etnografică a Muzeului din Sfântu Gheorghe nu numai prin cele amintite, ci și prin cele adunate aici, din satele județului Covasna, fie de la Reci (una din 1717, alta din 1734), de la Chilieni¹³⁴ (din 1768), cu același peisaj sculptat, de la Aita Mare¹³⁵ (din 1647, 1790) și a. Din rîndul acestora nu o putem omite, însă, pe aceea, mai mult discutată¹³⁶, cu anul nașterii, 1735, în clare slove chirilice, doavă că a fost făcută de mîna de român pentru casă de român, asemenei celei de la Pietroșița¹³⁷ (jud. Dâmbovița), de la Frătăuții Vechi (jud. Suceava)¹³⁸, Berbești¹³⁹ (jud. Maramureș). Iscusitul meșter al casei de la Armășeni a preferat aceeași străvechi motive ornamentale¹⁴⁰ pentru împodobirea celor 3 cadre ale intrărilor, atât de înrudite cu cele ale bisericilor de lemn sau ale caselor bătrîne.¹⁴¹ Casa din Armășeni, prestigios exponat

¹³³ În față acesteia de-a lungul întregii fațade a fost adăugată o prispă infundată din dreptul său, cu scinduri traforate, obicei frecvent în zonă, fruntariul acestei porțiuni, fiind decorat cu dentice.

¹³⁴ Conscriptia lui Buccov înregistra aici 25 familii ortodoxe, cf. V. Ciobanu, *op. cit.*, p. 669. Bîrna provine de la conacul Vaină (antroponim românesc).

¹³⁵ Buccov înregistrează 34 familii ortodoxe, cf. V. Ciobanu, *op. cit.*, p. 679.

¹³⁶ Al. Tzigara — Samurăș, O. Roguski, *Izvoade de creștării ale țărănenilor români*, București, 1928, p. 7—8; C. Petranu, *Ars Transilvaniae*, Sibiu, 1944, p. 251; Erosianos, A Kovaszna Ravasrasos mester gerendă, în Aluta, 1, Sf. Gheorghe, 1970, p. 413—415. Vezi și V. Drăgut, *O precizare cu privire la o grindă din colecția Muzeului din Sf. Gheorghe*, în *Rev. muzeelor*, 5, VIII, 1971, p. 470—471.

¹³⁷ I. Voinescu, *Monumente de artă țărănească din România*, pl. 45.

¹³⁸ Gh. Bratișoreanu, Mihai Spănu, *Monumente de arhitectură în lemn din finul secolului XIX*, București, Ed. Meridiane, București, 1985, p. 8, pl. 5.

¹³⁹ Făcută, în 1785, de meșterul Pașco de pe Sălaj. Casa se află acum în Muzeul Satului din București.

¹⁴⁰ Mentionăm aici observația ce se poate face și prin exponatele din secția etnografică a Muzeului de la Sfântu Gheorghe, că pe vechile grinzi — meșter/motivele sunt cele străbune, pe cele mai noi primind cele florale.

¹⁴¹ Amintim, de la acestea, pe cele de la Casa popii din Berbești, făcută în 1785 de meșterul Pașco (Muzeul Satului din București) sau pe cele de la casa lui Popan Florea din Sighetu Marmației.

muzeistic, alături de alte așezăminte de cultură, cu același profil din care amintim numai casa maramureșeană sau pe cea gorjată (din Muzeul Satului din București), poartă peste veacuri mărturie dragostei pentru frumos a țăranului din Ciuc, ce atestă epoca îndelungată, înfloritoare și unitară a civilizației lemnului pe meleaguri patriei noastre.

Fără a stăruia prea mult, ne vom ocupa în cele ce urmează o anexă, cu caracter economic specifică gospodăriei țărănești, și șură. În zona supusă atenției am regăsit forme variate și pitorești uneori în cadrul aceleiași așezări (de pe valea Casinului, a Topliței, la Subcetate și.a.) pe care le regăsim și în alte zone ale țării. Sub niem că la șurile vechi sistemul de acoperire este cel tradițional, în 4 ape, cu învelitoare de paie¹⁴², cel mai adesea însă de șită, și la cele mai noi (sfîrșitul secolului al XIX-lea — secolul al XX-lea) aceasta este în două ape (cu șită sau țiglă).

Birnele rotunde, ca și sistemul imbinării lor, în cheotori românești (sau ciobănești), și-au menținut întărietatea în alcătuirea pereteilor. Au devenit cu totul rare șurile formate dintr-o incăpere și două poiate (la Corund, Ciucsingeorgiu), sau cu o poiată și o colnă (Toplița). În Muzeul de la Sfintu Gheorghe imaginea acestei forme de șură se regăsește în numeroase fotografii, șarpanta acoperișului (cu învelitoare de paie) fiind retrăsă în dreptul șurii propriu-zise (exemplarele de demult acest spațiu nu avea ușă sau vranită).

O altă variantă a acestei anexe gospodărești o constituie aceea la care partea de sus, pătul sau gura de otavă, se află la console, fie pe întreaga fațadă (Gheorgheni, Voșlobeni, Ditrău, Delnița, Joseni, Sinmartin), fie deasupra uneia¹⁴³ sau a ambelor poiate (Tulgheș, Imper, Valea Topliței, Satu Mare și.a.). Menționăm că această formă de șură a cunoscut o largă răspândire și la sud de Carpați (cu decenii în urmă, în satele din bovițene dăinuia un număr mare), ca și în Moldova (reprezentată prin gospodăria din Hangu-Neamț, din Muzeul Satului București). La Subcetate, una dintre atrăgătoarele forme de șură pare a fi inspirată din tipul casei cu tîrnăț parțial, căci unul dintre compartimente este supralărgit, fiind pe aceeași linie cu gura de otavă pe care, o suita stilpi, asemenei unui portic, o unește cu temelia.

A dispărut șura a cărei ușă era deosebit tratată de meșter prin sculptarea ușiorului (a pilastrului)¹⁴⁴ sau a ușiorilor (în cazul în care aceasta avea două aripi), dar i se păstrează amintirea prin

¹⁴² Cu cîțiva ani în urmă, la Siclod (comuna Atid), mai existau trei suri acoperite cu paie, iar de la Corund, una asemenea, a lui Simeon Moise, fusese de curînd demolată.

¹⁴³ Exemplare de acest fel am văzut și în județul Covasna, în satul Filia și.a.

¹⁴⁴ O astfel de vranită își află analogia într-o anume formă de poartă mare de pe Valea Fildului, cu montantul sculptat.

prețioasele elemente conservate în secția în aer liber a Muzeului din Cristuru Secuiesc. Provenite din satele Cehețel (comuna Șimonești), din Firtușu (comuna Lupeni), Crișeni (comuna Atid), Cehești (comuna Avrămești), și chiar de la o șură din Cristuru Secuiesc, respectivele piese muzeistice sunt sculptate pe motive străvechi: dinte de lup, festonul, rozeta, laleaua¹⁴⁵, „coarnele berbecului”. Pentru ultimul motiv ornamental am ales cîteva mărturii concrete de folosire, din alte zone ale țării, și anume: ancadramentul de la Agîrbiciu (jud. Cluj); o statuie în piatră de la Benesat (jud. Maramureș); cosorobul pridvorului de la Dobresti-Drăguști (jud. Vîlcea); o tăriță (șa) din nordul Moldovei.¹⁴⁶ Imaginea de ansamblu a șurii, de la care au rămas mărturie montanții, cît și a celor dispărute fără urmă se poate reconstituî cu ajutorul celei maramureșene din Muzeul Satului din București.¹⁴⁷ Pe montantul vranitei de șură sunt delimitate, în grosimea lemnului, spații semicirculare (cu profilul simplu sau decorat), în care este încris motivul ornamental. O asemenea dispunere decorativă se întâlnește la biserică de lemn din Ghirboni (jud. Alba) — pe ancadramente, grinda timpelei, realizată, în 1688, de Surcea Dumitru, faptul îndemnindu-ne să afirmăm că icsusitul meșter venise din părțile Covasnei (respectiv din satul Surcea).¹⁴⁸

O construcție ce se impune a fi tratată este poarta, elementul de legătură cu viața satului în toate provinciile românești.¹⁴⁹ „Este foarte adesea, de la un capăt la altul al teritoriului românesc observa Nicolae Iorga — o piesă independentă, de mare importanță”, schiind și categoriile ei principale, anume, cea formată din două scinduri (stilpi), la care se adaugă poarta propriu-zisă și aceea alcătuită din poarta mare și portiță, reunite deseori printr-un acoperiș, ca un arc de triumf pentru această cavalerie rustică.¹⁵⁰

¹⁴⁵ Motivul este redat ca în sculptura în lemn sau piatră, din al XVII-lea veac, în Moldova exemplu fiind ușile împărătesti și piatra de mormânt a Bilușăi, de la Păușești (Iași).

¹⁴⁶ P. Petrescu, *Motive decorative celebre*, Ed. Meridiane, București, 1971, fig. 34.

¹⁴⁷ Gospodăria de la Berbești, din 1775. Menționăm, de aici, și ușa anexei gospodărești de la Moiseni, sculptată în 1863, pe motivul brăduțului și a liniei în zig-zag.

¹⁴⁸ Plecat, ca mulți alții, din pricina opresiunilor și a procesului de securizare. În satul Surcea, Bucov, înregistra numai 4 familii românești ortodoxe, iar în satul vecin Brateș, 23 familii ortodoxe, cf. V. Ciobanu, *op. cit.*, p. 679.

¹⁴⁹ Al. Dima, *Aspecte ale artei populare sătmăreni. Împodobirea interioarelor caselor. Opiniile despre frumos*, în *Arta populară și relațiile ei*, Ed. Minerva, 1971, p. 163—164.

¹⁵⁰ N. Iorga, *L'art populaire en Roumanie*, Paris, 1923, p. 20.

Cercetători români¹⁵¹ dar și străini (dintre ultimii amintind pe Emm. de Martone¹⁵² și Kurt Hielscher¹⁵³) încintați de frumusețea porților, bogat crestate, au transmis, prin lucrările lor, imaginea unor remarcabile exemplare. În muzee sau secții muzeale în aer liber poarta din toate părțile țării are reprezentanți, iar tradiția ei mai dăinuie încă *in situ*.

Preluarea de către populația conlocuitoare a modelului porții românești a fost deja semnalată. În acest sens, George Oprescu afirma: „De la noi au luat mai tîrziu secuii și ungurii acest obicei de a clădi în față curții o poartă care să dea o înfățișare deosebit de impunătoare casei”¹⁵⁴. Dintre „atîtea datine populare care s-au transmis secuilor, veniți numai în veacul al XIII-lea sint și caracteristicile porți sculptate ale așezărilor noastre muntene”, menționa Nicolae Iorga cu prilejul peregrinării sale de la Reghin către muntii Moldovei¹⁵⁵. Sabin Opreanu, relevând caracterul general al prezenței porții la români, pune în discuție teoria fantezistă a lui Huszka Josef, cit și pe aceea a lui Janko¹⁵⁶, discuția fiind reluată, mai apoi, de Coriolan Petranu¹⁵⁷. A fost sesizată, de asemenei, deosebirea dintre poarta românească și cea secuiască, rezultată din gama ornamentală. „În detaliu – spunea G. Oprescu – poarta secuiască și cea românească se deosebesc. La secui stilpii cei mari sunt împodobiți cu flori săpate și de multe ori colorate, de un evident caracter oriental”, remarcind și cotelul de porumbei de sub acoperișul porții celei mari¹⁵⁸, în timp ce la români, crestăturile au caracter geometric, predominând motivul cercului, dar și cel al șarpele¹⁵⁹. S. Opreanu, atribuia meșterului secui perfectionarea și varietatea motivelor ornamentale de pe tipul dat al porții¹⁶⁰.

Ceea ce nu s-a subliniat sau exprimat cu claritate, este faptul că nu există o poartă secuiască, ci o variantă dintr-o anume epocă și

¹⁵¹ I. Voinescu, *op. cit.*, fig. 61–63, 65, 68, 72–75; N. Iorga, *op. cit.*; Tache Papahagi, *Images d'ethnographie en Roumanie*, I, București, 1928; Al. Dima, *op. cit.*, p. 163–174; Gr. Ionescu, *Arhitectura populară românească*, Ed. Tehnică, București, 1957, p. 144; P.H. Stahl, *Porțile ţărănești la români*, în SCIA, VII, 2, 1960, p. 81–105; I. Vladuțiu, *Etnografie românească*, Ed. Științifică, București, 1973, p. 146–147; Nistor Francisc, *Poarta maramureșeană*, Ed. Sport-Turism, București, 1977, ș.a.

¹⁵² *La Valahie*, Paris, 1902, p. 251.

¹⁵³ *România. Natură. Clădiri. Viață populară*, Leipzig, 1933, p. XV, fig. 186–187, 233–237, 260.

¹⁵⁴ *Arta ţărănească la români*, București, 1922, p. 63.

¹⁵⁵ *Neamul românesc în Ardeal și Tara ungurească la 1906*, București, 1939, p. 450.

¹⁵⁶ *Tinutul Săcăilor*, Cluj, 1928, p. 179–180.

¹⁵⁷ *Ars Transilvaniae*, p. 251.

¹⁵⁸ În cele mai multe cazuri acesta este de-a lungul întregii porți, dar poate și lipsi.

¹⁵⁹ *Arta ţărănească*, p. 63.

¹⁶⁰ *Tinutul Săcăilor*, p. 180.

dintr-o anume zonă din Secuime, aceea a Odorheiului, ea nefiind decit produsul dorinței inovatoare ce caracterizează spiritul artistic. G. Oprescu remarcă personalitatea porții vîlcene¹⁶¹, iar Al. Tzigara-Samurcas, avind în vedere diferența dintre poarta de la Tâlpășești și aceea de la Ceauru (Gorj), conchidea: „căci fiecare sat își are stilul său tradițional, o frumoasă probă a marei varietăți a aptitudinilor artistice ale țăranului nostru”¹⁶². Argumentând rolul deținut de factorul individual în tratarea variată, Al. Dima a grupat porțile cerestate în Drăguș-Făgăraș în tipuri cu numeroase variante¹⁶³.

Revenind în perimetru geografic și istoric avut în vedere de lucrarea de față avansăm, în ceea ce privește poarta, constatăriile: că ea se regăsește în categoriile arhitecturale de bază; dezvăluie multiple variante; pe exemplarele-i vechi sau tradiționaliste stăruind motivele preferate, din străvechi timpuri, de poporul român, altele fiind realizate după un program decorativ în care se îmbină elementele populare cu cele inspirate din arta cultă.

De la o poartă, din 1662, din secția etnografică a Muzeului din Sfîntu Gheorghe, provine frunțariul (sau pragul de sus), decorat, cu motivul dintelui de lup și al fringhiei, între umerăși abia distingindu-se acvila bicefală, de tradiție bizantină în stilizarea ce ne amintește briul median al bisericii de lemn din Pădureni (jud. Cluj). În aceeași colecție, un prag de portă, datat cu doi ani mai devreme, are totăță suprafața sculptată cu motivul crucii, dispuse în diagonală, apreciat a fi unul dintre simbolurile primare ale soarelui, însotit de cercuri ușor incizate. În secția etnografică a Muzeului din Cristuru Secuiesc se păstrează o poartă de la Gălățeni¹⁶⁴, de pe valea Nirajului, din 1694, cu deschidere largă și acoperiș de șită. Pe fiecare umerăș, ce dau contur semicircular pragului de sus, este sculptat cîte un balaur cu solzi, asemănător celor reluați pe poarta cimitirului vechi din Abrud¹⁶⁵. Cu vremea, meșterii dau însuși umerășilor, prin cioplire, imaginea balaurului¹⁶⁶, fapt ce se poate observa în numeroase cazuri. Pe stilpii porții din Gălățeni apare „pomul vietii”, sub forma cănnii

¹⁶¹ *Arta ţărănească*, p. 6–364.

¹⁶² *Muzeul neamului românesc*, Ed. Minerva, București, 1909, p. 27.

¹⁶³ Al. Dima, *op. cit.*, p. 35, 165–174.

¹⁶⁴ Pentru realitățile istorice ale satului, mai curind antrenat în procesul seculizării (Buccov înregistra 12 familii unite) cf. V. Ciobanu, *op. cit.*, p. 684, apelând la vecinii din Păsăreni și Bolintineni cu biserici și puternici comunități ortodoxe, în aceeași vreme (idem, p. 683–684), care au păstrat tradiția lăcașului și a școlii din lemn, pînă în sec. XX (Semat, Blaj, 1900, p. 436–437).

¹⁶⁵ Poarta formată din poarta mare și portiță, datată 1793, se află în Muzeul etnografic în aer liber din Cluj-Napoca.

¹⁶⁶ O poartă, pe ai cărei umerăși se imagina cîte un balaur, străbătut de un profil în fringă, provenea de la Lancrăm (Alba), ea apare în lucrarea lui Henri Focillon, *L'art roumaine*, în *La grande Roumanie*, sept. 1929, dar și în plăinul Muzeului de artă populară din Orăștie.

cu flori, iar marginea, spre intrare, este străbătută de chenare pe motivul izvodului alveolar.

O valoroasă poartă, din aceeași categorie, face parte din patrimoniul etnografic al Muzeului din Odorheiu Secuiesc. Chenarele sunt sculptate cu motivul dintelui de lup cu cerc în unghi¹⁶⁷ și al fringhiei, umerașii de la arcul intrării fiind prinși în cuie de lemn. Piesa a fost lucrată, în 1769, pentru cimitirul românesc din Dobeni (comuna Mugeni) ce păstra legea, obiceiurile și semnele strămoșilor, dar le părăsise graiul. În lemnul ei este săpat, în limba maghiară, postulatul XIV, capitolul VII din *Învățăturile Evanghelistului Matei*, cu următorul conținut: „și strîmtă este poarta și-năstă este calea care duce la viață și puțini sunt care o află”¹⁶⁸. Că poarta provine dintr-o vatră străbună, în care procesul deznaționalizării, timpuriu la Dobeni, și-a urmat cursul în așezările vecine, pînă în secolul nostru (Porumbenii Mari și Mici), aducem în memorie numeroasele locuințe din lemn ale populației autohtone ale căror vestigii le-a adus la lumină arheologia la Mugeni¹⁶⁹. O dovadă a puterii de atracție a ornamentei populației băstinașe o constituie tabernacolul din secolul al XV-lea al bisericii reformate din Porumbenii Mari, în care sunt sculptate rozete și fringhii răsucite¹⁷⁰. Portița din Dobeni este amintită de inventarul din 1838 al bisericii din Maioreshti, la punctul: „poarta țintirimului acum renovăuită”, dar și semenele ei de la Zimbor (jud. Sălaj) 1645; Surduc (jud. Cluj) 1755; Băgău (jud. Alba) 1756; Subcetate (jud. Harghita) 1786 s.a.¹⁷¹ prezintă o reală valoare istorico-artistică.

Tradiția portii cu un singur canat¹⁷² se regăsește și în zona din sud-estul Transilvaniei¹⁷³. În jurul Odorheiului (la Feliceni, Porumbenii Mici), se pot vedea portițe ale căror stilpi sunt decorați cu rozete la soclu și chenar în dinte de lup pe marginea. La Corund, un model de portiță este cel la care cosorobul ce susține acoperișul de sită are capetele tratate în consolă, pe una din fețe fiind crestat cîte un porumbel, iar umerașii sunt decorați cu motivul cercului concentric¹⁷⁴. În Ciuc, la Sindominic, portile cu umerași ciopliti, au soclul

¹⁶⁷ Decor ce figura pe ancadramentul străvechii biserici de la Oroiu (astăzi dispărută) și care în 1741 a fost preluat, de la lăcașul anterior, pentru intrarea de la Pețea.

¹⁶⁸ *Biblia*, București, 1968, p. 1104.

¹⁶⁹ D. Profăse, *op. cit.*, p. 119–121.

¹⁷⁰ Se află în lapidariul Muzeului din Sfântu Gheorghe.

¹⁷¹ Se cunoscă și poarta din 1781 a bisericii reformate de la Mihai Viteazu (jud. Cluj), din fostul scaun secuiesc al Ardealului, vădit influențată de tradiția românească prin structură și decor (fringhie, dublu chenar pe motivul dintelui de lup, alături de un vrej cu frunze și floare de lalea).

¹⁷² În satele harghitane s-a păstrat tradiția că ea semnifică starea de iohag.

¹⁷³ Din restul Transilvaniei, amintim pitoreștile porti de pe Valea Fildului, ca și pe cele din satul Lumîră (jud. Alba).

¹⁷⁴ Exemplu, portița din 1909 de la casa nr. 823, Farkas Andrei.

marcat de cîte o rozetă, în sus urcînd ornamentul prin așchiere, cu izvod alveolar.

Motivele săpate pe portițele de pe Valea Casinului¹⁷⁵ sunt: denticul; lantul de arcaturi cu frunza trilobată¹⁷⁶; profilul cu capul spiralat¹⁷⁷, reluate și în decorul tipului de poartă cu două canaturi. Motivul vegetal, cu 3 lobi, se regăsește și la unele icoane din Munții Apuseni, ca și în ancadramentele bisericilor de lemn din Zărand, de la Rovina și Hărțăgani.

Pentru sugerarea variantelor, derivate din decor, a tipului de poartă cu două canaturi, exemplificăm una din intrările în incinta Muzeului de la Sfântu Gheorghe, opera lui Kovats (Covaci); din „ano domini 1733”. Stilpii sunt împodobiți cu chenare cu motivul dintelui de lup și al fringhiei răsucite, ultimul ornament repetîndu-se la umerașii arcadelor, la care se regăsește și ciopliturile în profil curb, atât de obișnuite la console și prispe. Rozeta, cu petale și raze, este așezată între umerașii portii mari și fruntarii¹⁷⁸. În fundătura portiței se află goluri circulare, cu cioplitruri în cruce, mărginită de un tor în fringhie, ca și cel al panoului dreptunghiular în care se află inscrise. În decorul sculptat al unei porti din Muzeul de la Odorhei Secuiesc golul circular inscrie o cruce¹⁷⁹, motivul înrudind obiectivele¹⁸⁰ și amintind troițe din Munții Apuseni, luminatoare și cruci de morminte maramureșene și din alte zone.

La Muzeul din Sfântu Gheorghe, casa din Armașeni (comuna Ciucșingeorgiu) are o poartă de acces, cu inscripția din care se mai deschifrează numele Lazăr Ana și data, ano domini 1769. Fruntariul (ce susține acoperișul, fără hulubărie) are capetele, cioplite în console, decorate cu rozete, amintind consolele de la Leurda (jud. Cluj), Sinpetru (jud. Sălaj), Oroiu (jud. Mureș), dar și pe cele de la Cozia – Draga, Răpejuni, Fârcasa (jud. Neamț), Broșteni (jud. Suceava). Umerașii portii din Armașeni ce sugerează capul de balaur sunt decorați pe motivul dintelui de lup în chenar, ornament repetat și pe alte

¹⁷⁵ Cîteva modele de porti, de pe Valea Casinului, sunt cuprinse în nota redacțională, după articolul lui Károly Kós din SCIA, nr. 3–4, 1954, fig. 5–6.

¹⁷⁶ Un exemplu il constituie portița din 1895 a casei Andras Antal, nr. 300, din Plăieșii de Sus. Motivul se regăsește și la portile cu două canaturi (fără porumbar) că aceea din 1887 de la nr. 327.

¹⁷⁷ Poarta de la casa părăsită a lui Curt Ecaterina din Doboi, cu pragul de sus consolă, iar umerașii sunt străbătuți de un profil cu capătul intors în spirală. Decor de profile are și poarta, cu două canaturi, a gospodăriei duse de la Imper în Muzeul etnografic în aer liber de la Hoia – Cluj-Napoca.

¹⁷⁸ Sub acoperișul de șindrilă se află hulubăria, în console, pe două niveluri.

¹⁷⁹ *Transilvania. Banatul. Crișana și Maramureșul, 1918–1928*, București, 1929, fig. 228, pl. XXII.

¹⁸⁰ O poartă asemănătoare, cu patru deschideri mărginită de fringhie, se află la Chiojdul Mic – Buzău, ea reluată, în 1909, modelul celei vechi, al casei din secolul al XVIII-lea.

elemente ale porții. El mărginește și uriașa rozetă, compusă din petale și spite, din fundătura portiței. În colțurile acestuia, ca și pe suprafețele triunghiulare ale porții mari, sunt incizate motive florale.

În scopul mai sus enunțat, revenim în satul Armășeni. La nr. 380 dăinuie poarta casei Covaci, din 1813, cu două intrări, sub același acoperiș (fără hulubărie). Lianul cu palmete și flori perlante (ca niște ciorchini de struguri) împodobește întreaga suprafață a fațadei. Fundătura portiței este din scinduri traforate ca la foisoarele clopotnițelor sau la tîrnaturi.

Subliniem tendința spre formă găurii de cheie a intrărilor. Mai marcantă această formă o întîlnim în Ciucșingeorgiu, la poarta gospodăriei părăsite a lui Lucaci Ioan, și anume la portița pe care o considerăm a fi mai veche (din sec. al XVIII-lea) față de restul componentelor. Element arhaic, forma găurii de cheie se păstrează la ancadramentul bisericii din Cuștelnic și la al celei din Lăpușna, dar este semnalat și în Polonia, într-un sat de colonizare românească, la o biserică de lemn din veacul al XVI-lea. Pe pilaștrii portiței, menționate din Ciucșingeorgiu, spre soclu, este delimitat discul soarelui, mărginit de raze, amintind crucile vechi de la Deag, însoțit de izvodul ciopliturii alveolare prin așchiere. În registrul de deasupra portiței sunt înșirate roșteleie, cu unduirea șarpelui. Poarta mare, cu umerăși profilați, ca și hulubăria au fost adăugate la mijlocul veacului trecut. În Armășeni (la nr. 123), stilul porții mari¹⁸¹ are capătul de sus de formă circulară cu margini festonate spre cel de jos fiind sculptați doi pomi ai vieții, încărcați de cioplitura cu izvod alveolar, motiv antic regăsit, după cum s-a amintit, în toate părțile țării (Munții Apuseni, Gorj, Bihor s.a.) și frecvent în decorul casei strămutate de aici, din Armășeni, la Muzeul din Sfîntu Gheorghe.

La poarta casei Gall din Ciucșingeorgiu (facută în anul 1824, umerășii portiței sunt străbătuți de un chenar cu motivul crucii, dispuse pieziș, pe pilaștrii fiind crestat pomul vieții, sub forma vasului cu flori¹⁸², iar pe cei ai porții mari cîte o lalea. Chenarul cu motivul crucii (simbol al soarelui cu 4 raze), ca și cel cu 3 lobi, este reluat în 1828, pe poarta (cu două canaturi și hulubărie) noii case Adorjan din Armășeni. Fundătura portiței este din roșteleie, unele drepte, altele în contur de floare. Mina aceluiași meșter o iden-

¹⁸¹ Sistemui porții mari, susținute de numai un stilp, se regăsește la exemplarele cele mai vechi și la Corund, modelul fiind cunoscut și în alte zone ale țării, amintind, în acest sens, Valea Fildului.

¹⁸² Vasel cu flori, simbol al vieții, intră și în decorul porții din 1873 a gospodăriei aduse de la Bancu (comuna Ciucșingeorgiu), în Muzeul Satului din București, alături de chenarul din linii curbe și cel de arcaturi cu motivul vegetal al triboului. Ultimul motiv constituie singurul ornament al porții, din 1847, provenită în secția etnografică a Muzeului din Miercurea Ciuc, de la Sînmartin.

tificăm la poarta casei lui Adorjan Petre (de pe ulița principală), făcută pentru Gote Iosif și Ciobotă Ana. De la poarta executată în 1861 pentru Ince Ioachim (supusă unor intervenții ulterioare) menționăm, pilastrul cu chenarul cioplit pe motivul soarelui cu 4 raze, ca și faptul că în infundătura portiței mari sunt decupate rozete cu profil în frînghie. Motivul soarelui cu 4 raze (crucea dispusă diagonal) a fost preferat și de meșterul care, în anul 1800 a făcut la Cincani (comuna Sînmartin) poarta azi conservată în secția etnografică a Muzeului din Miercurea Ciuc. Pe pilaștrii porții mari a exemplarului din Covasna, păstrat în Muzeul din Sfîntu Gheorghe, chenarul, pe același motiv, este însoțit de lianul cu floare de lalea. La fruntarii se remarcă prezența denticulilor și a multimii cuielor de lemn, ca la prispele de pe Valea Agrișului. Pe fundătura portiței componită cuprinde motive zoomorfe și cercuri cu contururi profilate sau în zimți. Semnalăm de asemenea, din Armășeni, poarta (nr. 383), de la mijlocul secolului al XIX-lea (fără porumbar), al cărei decor, realizat din arcaturi unite prin cercuri, se întâlnește și pe grinda-meșter a unei case, din preajma anului 1740, de la Geoagiu de Sus.

O variantă de poartă din Îneu (comuna Cîrța), aflată astăzi în Muzeul din Miercurea Ciuc este datată 1813 și se remarcă prin ornamentația sculptată. Pe fruntarii și pilaștri, baghetele, în grosimea lemnului, sunt decorate pe motivul brăduțului. Cite un cadransolar, asemănător celor de pe porțile de la Dumitra (jud. Alba), sunt săpate în pragul de sus al portiței, a cărei arcadă este trasată prin chenare pe motivul dintelui de lup, cu unduirea ce sugerează șarpele. Pe cioplitrile cu profil curb sunt adincite rozete, procedeu întâlnit și la poarta din 1769, de la Armășeni. În fundătura porții mari sunt imagineate, în trafor, soarele și luna.

Din raza comunei Păuleni-Ciuc semnalăm varianta de poartă (cu porumbar sau fără), a cărei notă comună o constituie motivul liniei văluroase (uneori cu puncte în fiecare meandru), asemenea corpului sinuos al șarpelui¹⁸³.

La Căpilnița, porțile oferă posibilitatea urmăririi pînă înzirii¹⁸⁴ a celor două tendințe (geometrică și florală) în creștarea lemnului¹⁸⁵.

În 1778, pentru Iosephus Bogdan de Covasna, se execută o poartă, devenită acum exponat al secției etnografice în aer liber din Sfîntu Gheorghe¹⁸⁶. Bogate flori au fost săpate pe pilaștrii porții mari, motivele fiind variate pentru cei ai portiței: o floare a soarelui și respectiv o figură antropomorfă (păzitorul casei), întîlnită și pe piese

¹⁸³ Izvod regăsit și în alte zone ale țării, în Gorj sau Hațeg, pe bîte ciobănești, cf. Al. Tzigara-Samurcaș și O. Roguski, *op. cit.*, fig. 106, p. 38, izvodul 195, pl. XIV.

¹⁸⁴ Poarta, de la n. 69, lucrată în 1939, are în decor motivul dintelui de lup și rozeta.

¹⁸⁵ G. Oprescu, *Arta fărănească*, nota 1, p. 62–63.

¹⁸⁶ A fost adusă din satul Mărgineni (comuna Catalina, jud. Covasna).

maramureșene sau din alte zone¹⁸⁷. În 1800, meșterul Iacob Buciungă îl reprezenta pe o portă de la Tilișca pe „Ionuț cu barda”¹⁸⁸.

În pragul secolului al XIX-lea se constituie, prin decor, o variantă de poartă, în cadrul structurii cunoscuțe cu poartă mare și portă; fruntariul în console, adesea cu porumbăr; umerași ce dău formă semicirculară pragurilor de sus. Decorul ce alcătuiește nota comună este predominant floral, urcă în liane ce înscriu, uneori, volute și inimi. Elementele ce beneficiază de atenția meșterului sunt: pilaștri, fruntari; umerași; panourile de fundătură. Cele mai numeroase porți de acest gen se află în apropierea Odorheiului, la Satu Mare (comuna Brădești) și la Căpâlnița. Cel mai vechi exemplar, cunoscut nouă, este la Satu Mare (nr. 129), construit în 1803 pentru Mihalic Albert, la care lianele pornesc dintr-o cană stilizată simbolizând pomul vieții, floarea predominantă fiind rozeta petalată. Fruntariu este împodobit cu păsări pictate. La poarta din 1858 (la nr. 178) în lianul vegetal principalul element este frunza. Pe fundătura portării compoziția florală este încruncisă într-un spațiu trasat prin linii curbe, de o parte și de alta fiind reprezentate un ram de salcim și un porumbel. Cite o rozetă spiralată este sculptată deasupra porții mari. Cornișa porumbarului este pictată cu flori, porumbei și linii. La cornișă altor porți apare, adesea, în decorul pictat și chenarul din frunze de trifoi. Lianele florale cu frunze spiralate, cupă de rozete petalate și lalea, de pe o poartă din 1879 (la nr. 400), se interferează în volute și linii. Uneori, în decorul porții mari apare rozeta, exemplu fiind poarta din 1877 făcută de Hone Daniel și soția sa Iacob Ana; aceea din 1883, a lui Ilonca Stefan și soția Biro Victoria, s.a. De la Căpâlnița, poarta cea mai veche care se păstrează în secția etnografică a Muzeului din Cristuru Secuiesc, este din 1822, făcută de David Moise. Repertoriul ornamental este alcătuit din liane florale, ramuri de salcim, rozete petalate, chenare din linii piezise de trifoi, aceleși pe care le-a continuat, pe poarta lui Daniel Gabor și soția sa Peter Maria, la 1925, meșterul David Moise (fără îndoială o transmitere a meșteșugului de la o generație la alta). La poarta din 1888, făcută pentru Benedek David și Balint¹⁸⁹ Ianos, în decorul registrului de sus al portării se află și un blazon de familie. În portile asemănătoare din raza comunei Lupeni (aceea din satul Morăreni, din 1848, dusă la casa-muzeu din Bisericii, ca și aceea din 1853, din Păltiniș, ce a însoțit casa de aici în Muzeul din Cristuru Secuiesc), se remarcă unduirea lianelor cu frunze răsucite și palmete, ca și pe aceea făcută pentru Miklos Gergely, în 1875 (acum în Muzeul din

¹⁸⁷ O asemenea poartă, bogat și amuzant decorată, se află la Muzeul Satului din București.

¹⁸⁸ D. Comșa, *Album de creștături în lemn*, Sibiu, 1909, fig. 242.

¹⁸⁹ Un Igașiu Balint dărdiește, în 1845, bisericii din Ciucșingeorgiu un clopot.

Sfintu Gheorghe), sau pe cea de la Gheorgheni (str. Republicii 29), lucrată în 1883 pentru Mădăras Sandor și soția Varvara. Dăinuie exemplare de porți din același răstimp, și în aceeași zonă, în al căruia decor sculptat, de natură celui mai sus descris, se află, în plus, pe pilaștri, colonete semiangajate, cu baze și capitele¹⁹⁰. Amintim, în acest sens, poarta din 1814, de la Atia (comuna Corund)¹⁹¹, ce constituie acum accesul în curtea casei-muzeu din Corund, pe aceea, din 1823, de la Merești (în secția etnografică a Muzeului din Miercurea Ciuc), a căror baze sugerează căniile, pe umerașii porții mari realizându-se rozete petalate; poarta din 1884 de la Zetea (nr. 204); și, în sfîrșit, două porți din Satu Mare, una din 1896 (nr. 193) și o alta, din aceeași vreme, pe a căror coloane se învîrt vrejurile florale, amintind decorul unor temple. Încheiem prezentără portii din zona Odorheiului cu fireasca întrebare: sunt oare motivele ce ornamentează aduse de secui odată cu venirea lor¹⁹²? Exemplificind, printr-o poartă de lingă Odorhei și cu alta din Tilișca, Grigore Ionescu susținea ideea unor sinteze din trăsăturile tradiționale ale artei populare locale cu numeroase elemente de origine cultă proprii barocului¹⁹³. Aceasta, la care adăugăm influența tirziei a motivelor florale renascentiste, considerăm că este răspunsul¹⁹⁴.

Am subliniat că motivele decorative alese, mai întii, pentru împodobirea unor elemente arhitectonice, au fost cele tradiționale, ale poporului român, a căror folosire neîntreruptă se poate urmări din vechime. Observația este valabilă și pentru obiectele de uz casnic, de la piesele de mobilier pînă la cele mai mărunte ustensile. Valoroasele lucrări privind izvoadele de creștături¹⁹⁵ cuprind puține semnalări de obiecte din zona cejne preocupa. Amintim, dintre cele 6¹⁹⁶, furca de de tors de la Singeorgiu de Pădure, bogat încrustată, ca un stilp,

¹⁹⁰ Menționăm că de curind s-a revenit în raza comunei la portile sculptate, care însă se deosebesc de cele din trecut, fiind foarte încărcate ornamentale, pe motive florale și zoomorfe, meșteri săi la Corund, dar săi solicitați și cei din Păltiniș.

¹⁹¹ Poarta cu coloane semiangajate este cunoscută și în regiunea Gorgovsk, de pe Volga mijlocie, în trei variante, după motivele sculptate ale capitelelor și bazelor (fusul ca și restul pilaștrilor fiind fără de decor), cf. I. V. Makovetski, *Pameatniki Narod-nogo Zodchestva srednego Po-Volgea*, Moscova, 1954, p. 30–31, fig. 59–60, 67.

¹⁹² S. Oprescu, *Finisul Secuilor*, p. 178–180; G. Oprescu, *Arta țărănească*, p. 62, n. 1, p. 63 n. 1.

¹⁹³ *Arhitectura populară românească*, Ed. Tehnică, 1957, p. 144, 147.

¹⁹⁴ În aceeași regiune a Rusiei, menționată la nota 191, meșterul rus a creat în sec. al XIX-lea, sub influență sculpturii culte în piatră, un tip de poartă (cu poartă și portă) la care numai fruntariul este decorat pe motive florale, zoomorfe și fantastice, cf. I. V. Makovetski, *op. cit.*, p. 32, fig. 69–72.

¹⁹⁵ D. Comșa, *op. cit.*; Al Tzigara-Samurcaș, *op. cit.*

¹⁹⁶ D. Comșa, *op. cit.*, nr. 22, 28, 58, 157, 186, 237.

prispă, pe motivul rombului, al liniei în zig-zag, a brăduțului, steaua în colțuri; și bîta foarte veche de la Sovata, cu linii, puncte în forma triunghiului, unele dispuse în cruce în cadrul dreptunghiului. Acest ultim și semnificativ motiv a fost ales, împreună cu linia în zig-zag și un mic vrej floral, și de meșterul care, în 1908, a confectionat teaca de coasă expusă în casa-muzeu de la Bisericieni. În colecția etnografică a Muzeului din Miercurea Ciuc cele mai vechi maiuri de bătut rufelete la riu (obicei românesc) sănt decorate cu rozete, ca și zăvoarele de lemn din zona Ghimeș-Făget. De la Valea Casinului au fost conservate astfel de încuietori, cu decor de caneluri și puncte¹⁹⁷ (cio-din Sfintu Gheorghe sănt parte pictate, parte sculptate, cele din urmă cu motive geometrice, brăduț, grupuri de linii, dintă de lup, pomul vieții, putind fi atribuite secolului al XVIII-lea). O ladă, cu acest decor, a fost amintită de pe Valea Casinului¹⁹⁸. O masă-dulap de la Vlăhița, din secolul al XVIII-lea, sculptată pe motive geometrice, al brăduțului, al pomului, vieții (vasul cu flori), se păstrează în secția etnografică a Muzeului din Odorheiul Secuiesc. Pe tirnațul casei aduse de la Armașeni în Muzeul de la Sf. Gheorghe o frumoasă laviță (bancă) întregescă semnificația ansamblului. O mînă, plină de har, cercuri pline de forme triunghiulare ca și cu motivul crucii înjurate de raze pe care, la Ciumărna (jud. Sălaj) l-a săpat, în cadrul unei de la biserică, popa Gheorghe. Casa de la Bancu-Ciuc, din Muzeul Satului din București, are și ea pe tirnaț o bancă din 1808, sculptată cu rozete și pomul vieții. Toate acestea, ca și cele neaflate încă să ar cuveni a fi strînsă într-un album căci, în cadrul artei noastre, vechi „ca însăși poporul”, ele constituie o categorie importantă de mărturii pentru problemele vitale ale istoriei sale¹⁹⁹.

Tratarea construcției de cult după cea laică se substituie în dovedă a importanței majore pe care o incumbă, ea constituind corolarul vieții materiale și spirituale a comunității ce a înălțat-o după legea sa. Pentru istoria așezărilor, pentru istoria culturii, „pentru demonstrarea evoluției și continuității așezărilor tocmai existența bisericilor aduce argumentele materiale cele mai sigure”, definea, atât de convingător, Entz Géza valoarea documentară a lăcașului de cult²⁰⁰. Si aici, în sud-estul Transilvaniei, ca pe întreg pământul țării, bisericiile românilor au fost cele dintii, sub influența acestora intrînd, la

¹⁹⁷ Elemente de arhitectură și decorație de pe Valea Casinului, notă redacțională în S.C.A., nr. 3-4, 1954, fig. 4.

¹⁹⁸ Ibidem, fig. 9, pag. 958.

¹⁹⁹ Al. Tzigara-Samurcasă, Catalogue de la section d'art peysane, Bucarest, 1937. ²⁰⁰ Mittelalterliche Rumanische holzkirchen in Siebenburgen, în Omagiu lui George Oprescu, Ed. Academiei R. S. România, 1961, p. 171.

venirea lor, însăși secuiei²⁰¹. Împrejurările politice, sociale și economice au schimbat mai apoi cursul istoriei din partea locului, românul împilat pierzîndu-și credința strămoșească. Este de semnalat că procesul a fost mai timpuriu și mai radical în centrul teritoriului locuit de secui, și foarte slab și ineficient spre margini, în vecinătatea zonelor compact românești, ca și în a celor din apropierea muntelui. Cum am putea înțelege altfel, spre exemplu, rezistența românilor pe Valea Mureșului de Sus, pe Valea Gurghiului, a Beiciei, cu toată vigilenta comitetului suprem al secuilor a căror fortăreață se afla deasupra Gurghiului²⁰²?

În așezări, de-a rîndul, au existat odinioară biserici românești și chiar redusul număr de români menționat de conscripția lui Buccov, pentru unele sate, le păstrau memoria. Oare nu ar fi fost pus la îndoială faptul, de nu erau bisericile de aici, că la Iobăgeni (azi Valea), Oaia (Văleni), Sîntandrei (Miercurea Nirajului), toti sătenii, întreaga obște a fost românească, adevăr scris răspicat de slova pisaniilor. Dar, după cum deja am afirmat spre începutul capitolului, conscripțiile veacului al XVIII-lea erau departe de a oglindi realitatea datorită incapacității de informare și stării de confuzie creată de pierderea graiului străbun, ceea ce explică aprecierile ulterioare, de genul – sat curat ungureș de confesiune românească²⁰³ (!?) Cîteva infirmări a unor date din conscripții, sau semnalarea altora certă, le alăturăm celor menționate. Este omisă înregistrarea prestigiosului lăcaș mănăstiresc de la Toplița²⁰⁴; lipsește biserică de la Iara (comuna Gornești), unde sunt înscrise 30 familii ortodoxe²⁰⁵, proba constituind-o monumentul însuși (astăzi la Mura Mare), ridicat cel mai tîrziu în al XVII-lea veac; nu este menționat nici lăcașul și nici așezarea de la Tirimioara, pe care documente din 1420 o numeau Olahteremi²⁰⁶. Biserica de lemn, de aici, ridicată în 1746²⁰⁷, a durat pînă la începutul secolului nostru. Locuitorii români de la Lunca (de Sus și de Jos), tîneau de biserică din Ghimeș, pe care o atestă conscripția lui Aron, din 1750, cu 271 suflete²⁰⁸ dar o omite Buccov. Existența ei rezultă și dintr-o scrisoare din 15 martie 1774, alcătuită „de noi poporanii de la Lunca, de la sfânta biserică de la Ghimeș despre țara Moldovei”, prin care cer, ca preot, un diacon din Dănești²⁰⁹. Biserica, de lemn, era

²⁰¹ S. Opreanu, Secuizarea românilor prin religie, Cluj, 1927, p. 4-8, 15.

²⁰² Sematism, 1900, p. 490.

²⁰³ I. I. Rusu, lucrarea de față.

²⁰⁴ Este menționată biserică parohială existentă, conform unui document de arhivă.

²⁰⁵ V. Ciobanu, op. cit., p. 643

²⁰⁶ C. Suciu, op. cit., II, p. 195.

²⁰⁷ Semat, Blaj, 1900, p. 438.

²⁰⁸ A. Bunea, Statistica românilor, p. 12.

²⁰⁹ Arh. St. Fil. Alba Iulia, fond Mitrop. gr.-cat., pachet V.

„bătrînă” atunci căci, după mai puțin de 3 decenii, lasă locul celei din piatră²¹⁰. La Ceaus (comuna Mica), Buccov înregistra numai 11 familii, eu un preot²¹¹, fapt dezmințit printr-un document din 13 februarie 1777, prin care se cerea încă un preot pentru biserică, adăugîndu-se stirea despre existența a 60 de gazde²¹². La Roteni (comuna Acătari), Buccov nu înregistrează decât 14 familii unite²¹³, dăinuirea atuncea a bisericii fiind dovedită nu numai de funcționarea școlii românești²¹⁴ dar și prin icoanele, din prima jumătate a secolului al XVIII-lea, rămase de la ea²¹⁵.

Ridicarea bisericilor românești în locul celor străvechi întîmpina greutăți din partea autorităților politice și a stăpinilor de moșii, aspect probat prin situația de la Sîngeorgiu de Pădure și Cașin. După ce biserică din Tîrgu Mureș a ars, cu toate bunurile sale culturale și artistice, guberniul a tergiversat lucrările celei ce o înlocuia, de la 1793 pînă la 1814.

Existența și activitatea așezămintelor românești erau mereu pre-judicate. Am amintit cazul mănăstirii Hodacului, îl adăugăm pe cel al mănăstirii Atintișului. În 1772, egumenul ei se plingea Consistoriului din Blaj că oamenii baronului Gh. Kemeny îi dijmuia²¹⁶. Curînd așezămintul se risipește căci, în 29 decembrie 1788 un document amintea despre cărțile sale împărtite la 2 sate vecine²¹⁷. În 1765, baronul Paul Bornemisza a ocupat pămîntul mănăstirii de la Chihelu de Sus²¹⁸.

Reprezentanții bisericii românești erau terorizați. Un document dezvăluie activitatea arhidiacoului Nicolae din Morești și transmite ecoul opresiunilor la care a fost supus²¹⁹. În 12 ianuarie, arhidiacoul neunit al districtului Mureș Vașarheli și paroh neunit la Molomfalvensi (Morești), Niculae, trimite guberniului plingerea asupra faptului că arhidiacoul unit al același district î-a impus să-și părăsească biserică. În 22 decembrie 1774, Ioan Popovici, vicar ortodox de la Sibiu, cere directorului fiscal Ioannes Gal să nu se ia măsuri împotriva arhidiacoului Nicolae pînă ce acesta nu va primi răspuns de la guberniu. Dar directorul fiscal intentează numitului arhidiac un proces, în 1775, sub acuzația de convertire la ortodoxie a unor sate și biserici, de aducerea preoților hirotoniși din Valahia. În 1778

²¹⁰ Semat., 1900, p. 341.

²¹¹ V. Ciobanu, *op. cit.*, p. 638.

²¹² Arh. St. Alba Iulia, fond cit., pach. VI.

²¹³ V. Ciobanu, *op. cit.*, p. 684.

²¹⁴ A. Holircă, *op. cit.*, p. 213.

²¹⁵ Aflată în colecția bunurilor patrimoniale de la catedrala din Tîrgu Mureș.

²¹⁶ St. Meteș, *Mănăstirile românești din Transilvania și Ungaria*, Sibiu, 1936, p. 6.

²¹⁷ Arh. St. Fil. Alba Iulia, fond cit.

²¹⁸ St. Meteș, *op. cit.*, p. 132.

²¹⁹ Arh. St. Fil. Alba Iulia, fond cit., pachet VII.

arhidiacoul Nicolae era la inchisoare, în 1780, de asemenea. În 28 februarie 1780, episcopul Grigore Maior intervine de la Blaj la guvernul pentru eliberarea din „inchisoare” a fostului protopop Nicolae Tecsa, atunci convertit la religia greco-catolică. Menționăm că lista satelor în care protopopul Nicolae era acuzat de convertire, cuprinde multe sate de pe Valea Nirajului, că parte din bisericile pe care le consideră convertite prin acțiunea sa erau atestate ca ortodoxe de conscripția întocmită cu un deceniu în urmă, iar parte nici nu erau menționate de aceasta, sus-zisul document fiind „mărturia existenței lor”.

Lăcașul românilor era din lemn, după o anume tradiție acest gen constructiv fiind socotit un atribut al acestora. Un proces-verbal, din 1732, semnală că ungurii unitarieni din Isla și Vadul (sate de pe Valea Nirajului) au „o biserică construită în scinduri de formă românească”²²⁰. Însemnarea se leagă pe firul vrămii de o alta dintr-un act maramureșan, din 1516, privind „capella lignea more walachorum”²²¹.

Din așezările cuprinse în fostele scaune secuiești s-au năruit și au dispărut, în timp, numeroase biserici, unele fără nici o stire, păstrîndu-se însă bunuri culturale, în genere cărți și icoane, ce le evocă ființa²²². Din deceniul trei al secolului nostru ne-a rămas tabloul dezolant al ctitorilor părăsite de urmașii obștei ctitoricești, al morținelor de ruină al altora, al amintirii celor dispărute, a mormintelor strămoșilor din cele mai multe comune²²³. Între cele părăsite se aflau cele două biserici din Bodogaia (din care ulterior a dispărut una, n.a.), biserică din Lăzăreni (Ciuc), cea din Curteni (biserică de lemn Sfintii Arhangheli construită în 1782 și distrusă în 1940, n.a.), din Sărata (Sărăteni, oraș Sovata, n.a.), Budiu (Budiu Mic, comuna Crăciunești, biserică de lemn pe care o mai amintește clopotnița detașată, după un străvechi obicei, n.a.). Între cele ruinate se numără bisericile din Mărtiniș, Daia, Corund (jud. Harghita), Angheluș, Ghidfalău, Olteni (jud. Covasna). Erau amintite cimitirile românești din satele ajunse fără locuitori români, de la Jigedin, Șoimeni, Păulenii, Ciceu²²⁴ sau se semnalau ruinele bisericii din Eliseni²²⁵, ridicată în 1887, cu

²²⁰ C. Petranu, *op. cit.*, p. 287.

²²¹ Entz Géza, *op. cit.*, p. 168.

²²² Despre bisericile de lemn dispărute, ca și despre cele existente din cadrul județelor Mureș și Harghita informația este adunată în volumul *Bisericile de lemn din Eparhia de Alba Iulia*, semnat de Ioana Cristache-Panait, 1988.

²²³ S. Oproreanu, *Printre români secuizați*, în *Graful românesc*, I, 1, 1927, p. 9; idem, *Secuizarea românilor prin religie*, p. 31–33.

²²⁴ Idem, *Tinutul Secuilor*, Cluj, 1928, p. 108.

²²⁵ Idem, *Printre români secuizați*, p. 9; idem, *Tinutul Secuilor*, p. 54.

hramul Sf. Nicolae²²⁶, continuatoarea ctitoriei înregistrată de Buccov, ca ortodoxă²²⁷, ca și de conscripția din 1805²²⁸. În acest caz sesizăm diferența dintre numărul familiilor înregistrat de cele două statistici (de 8 și respectiv 38), cind știut este că procesul secuizării a fost progresiv.

Vom prezenta, succint în paginile următoare, biserici românești²²⁹ din zone și așezări supuse deznaționalizării, valoroase dovezi ale originii etnice a locuitorilor. Începem cu cele din fostul județ al Odorheului²³⁰, unde procesul sus-numit este evident de timpuriu, desfășurându-se treptat. Matricolele bisericii romano-catolice din Atia (comuna Corund), doveau că la 1720 mulți români, ce-și păstraseră numele neaoșe, fuseseră convertiți la această religie, nemaiînind de legea strămoșilor care, în 1860, mai număra 6 suflete²³¹.

După o statistică din 1891 se constată că 42,46% din bisericile din Odorhei erau din lemn²³², ori, după cum se recunoaște, acestea aparțineau românilor.

În orașul Odorhei, ctitoria românească și-a urmat firul existenței pînă la cea de astăzi. Ea a fost prezentă în toate cele 3 construcții ale secolului al XVIII-lea, cind era, desigur, din lemn, cea din piatră fiind înălțată în primii ani ai secolului următor.

În satul Bodogaia (comuna Secuieni), din cele două biserici de lemn existente la 1938 (dintre care una fusese adusă, în 1862, din Cristuru Secuiesc), mai dăinuie cea cu hramul Sf. Nicolae. Biserica din Bodogaia a fost atestată de Clain, de Aron (cu 300 de suflete), de Buccov, ca și de conscripția populației ortodoxe din 1805. Înfățișează un plan de veche tradiție în arhitectura de lemn — cel al navei dreptunghiulare —, cu pereti altuarului în prelungirea acesteia, de forma poligonului cu trei laturi. În 1940, monumentul a fost devastat de horthysti.

Pe „igruiul Porumbenilor”, la 1927 mai dăinuia biserică de lemn²³³, foarte veche, pe care statisticile nu o atestau, dispărută ulterior fără să-i fi fost reținute înfățișarea și virtuțile artistice. În Porumbenii Mari originea românească a așezării este menționată în

²²⁶ Semat., 1900, p. 465.

²²⁷ V. Ciobanu, *op. cit.*, p. 676.

²²⁸ *Regulatio Dioecesis Transilvaniiae disunitis anno 1805*, în *Transilvania*, II, 1911, p. 178.

²²⁹ Revenim asupra notei 222 privind preluarea informațiilor referitoare la bisericile de lemn din volumul citat.

²³⁰ Conscripția lui Buccov înregistra în fostul scaun al Odorheului șase biserici și 854 familii (395 ortodoxe, 459 unite), cf. V. Ciobanu, *op. cit.*, p. 675–678, 699.

²³¹ S. Opreanu, *Secuizarea românilor*, p. 18.

²³² P. Henri Stahl, *Vielles anglaises en bois de Roumanie*, în *Revue des études Sud-Est Européennes*, Tom III, 1965, nr. 3–4, p. 6–13.

²³³ S. Opreanu, *Printre români secuizați*, p. 9.

zidul de piatră a bisericii Sf. Nicolae (patron al bisericii răsăritene, apărător al dreptei credinței, n.a.). A fost construită, în 1787, în locul celei de lemn, cu sprijinul însemnat al negustorilor brașoveni Dima Zamfir și Panaiot Dimitrie²³⁴ și „cu ajutorul satului”, după cum afirma inscripția, astăzi dispăruta, din firida de deasupra intrării. Pomelnicul ctitorilor, inițial în altar, încastrat în 1932, de preotul Iosif Sirbu, într-unul din pilaștrii peretelui despărțitor dintre pronaos și naos, îl amintește printre ctitori pe Ierei Ioan și soția sa Maria. Slujitor la prestolul lăcașului de lemn, preotul Ioan sau Ionaș Patruț²³⁵ a fost un inflăcărat apărător al neamului așa cum ni-l atestă nu numai ridicarea bisericii solide de piatră, ci și cărțile în limba română ce au răzbit pînă la noi, dovedă a multimii lor de altădată. În 1805 obștea ortodoxă a bisericii din Porumbenii Mari se cifra la 66 de famili. Peretii bisericii au rămas nepictați, din tîmpla originară semnalindu-se, în pronaos, cu cinci decenii în urmă, două icoane împărătești, semnate, în 1790, de Ioan zugravul²³⁶. Friza apostolilor, ca și registrul împărătesc al tîmpilei actuale, au fost realizate, în 1851, de Ilie popa zugrav. Arhitectura bisericii îmbină elemente de tradiție veche (planul dreptunghiular cu absida decroșată poligonală, cu 5 laturi; pridvorul de pe vest, cu clopotniță deasupra, deschis pe arcade; bolta semicilindrică; fișile curbe ale boltii altuarului), cu cele preluate din stilul baroc (penetrațiile boltilor, pilaștri; profilatura fațadei și a turnului și a.). În 1870 școala confesională din Porumbenii Mari a fost închisă, limba română fiind opresată, iar cea maghiară favorizată, după cum vădeau inscripția de pe pîrghia clonetelor ca și cele de pe morminte (însuși numele preotului Toma Onea, pe crucea-i de mormînt, din decembrie 1889, devenise Vonya Tamász). Vechile matricole de botezați și cununați mai păstrau numele de familie specific românești. În 1940 horthystii au profanat biserică din Porumbenii Mari, cei 283 români fiind trecuți, sub teroare la una din confesiunile populăției conlocuitoare²³⁷. O tablă cu indicația „Müemlek Bandekmal”

²³⁴ Monumentul se înscrie printre cele ce susțin rolul negustorului în afirmarea conștiinței naționale și emanciparea socială prin activitatea ctitoricească, din cea de-a doua jumătate a sec. al XVIII-lea, la sud și nord de Carpați.

²³⁵ În timpul său era preot, la cei uniți, popa Petru Molchi (?), care slujea probabil la biserică de lemn din Porumbenii Mici. El semnează protocoalele de stare civilă de la 1 ianuarie la 30 decembrie 1788 (patru căsătorii, 8 botezuri, 12 decese) și de la 1 ianuarie la 30 decembrie 1789, (una căsătorie, 7 botezuri, 7 decese); cf. doc. de la Arh. St. Fil. Alba Iulia, fond cit., pach. XVII.

²³⁶ Poate unul dintre zugravii cu acest nume, din zona Brașovului, sau poate zugravul ce a realizat icoanele și ușile împărătești ale bisericii de lemn din Boiu (acum la Uilac).

²³⁷ Unii dintre foști români s-au ingropat în legea părinților, în preajma bisericii, ex. Roșca Iano, Bek, Poraiva, și a.

este aninată de zidul bisericii, vitregite de enoriași²³⁸. La ceremonia de îngropăciune a moțului dirz și patriot, preotul Iosif Sirbu, din 24 ianuarie 1976, participarea locuitorilor din Porumbeni și satele vecine s-a transformat într-o vibrantă manifestare de simțire românească²³⁹.

Tot din zona Odorheiului amintim satele și bisericile neclintite din legea românească, de la Săcel, Vidacut și Uileac, ce constituie oglinda în care se reflectă, peste vremi, originea etnică a tuturor asezărilor.

Coborînd în fostul județ Trei Scaune (actualmente în perimetru județului Covasna), prefățăm unele situații prezente cu mărturiile istorice despre Brețcu (Augustia romană), ce-l denumesc, în prima atestare cunoscută „villa Volahalis”, menționind totodată instituția românească a cnejilor²⁴⁰. Și în această parte a țării, pentru ale cărei începuturi exemplul de mai sus²⁴¹ a fost ales cu caracter generic, politica deznaționalizării băstinașilor a fost virulentă. La Brăduț, Buccov înregistra numai 8 familii²⁴², dar despre originea etnică a asezării, despre istoria sa, cercetările arheologice de pe dealul Cipa, vor aduce informații edificatoare. Aici, pe deal, deasupra Văii Comloșului, unde tradiția fixează o veche vatră de sat, se află vestigiile unui ansamblu feudal, din piatră cu mortar de var, din care se poate citi zidul de incintă, o poartă de intrare și biserică. Peretii celei din urmă, orientați vest-est, păstrați pe înălțimi și lungimi diferite (pînă la 1,50 m și, respectiv, 6 m), prezintă o navă simplă, cu absida decroșată (forma acesteia nepuțindu-se aprecia). Pe vest, în retragere, avea un turn clopotniță, cu planșeul din lemn, în peretele de vest²⁴³ observindu-se lăcașele grinzilor. Urmele materiale de pe dealul Cipa îți poartă gîndul în țara Hațegului la cetățile cneziale. Ne îngăduim, sub rezerva rezultatelor cercetărilor arheologice, să legăm acest complex de familia Bărbat (de la apelativul românesc bărbat), devenită, ulterior, Borbat, din rîndul căreia, începînd din 1566, sunt atestate nobili și „primipili”. În 1794, Ioan și Mihail Borbat sunt menționați ca judecători la Brăduț. Familia este atestată și în satul vecin,

²³⁸ Datele au fost extrase din articolul N. Sulică, *Contribuții la istoria vechimei elementului românesc și a circulației cărții românești în regiunile secuizate, în Reînvierea, II*, 1938, p. 23–28 și din cercetarea de teren a autorului acestui capitol.

²³⁹ Ion Axente Creangă, *Preotul Iosif Sirbu din Porumbeni Mari (1894–1976)*, în Îndr. pastoral Alba Iulia, III, 1979, p. 201–202.

²⁴⁰ C. Suciu, *op. cit.*, I, p. 105–106.

²⁴¹ La Brețcu, românii au rămas puternici. În 1787, locuitorii comunei bisericești au construit lăcașul actual din zid în hramul Sf. Nicolae, în pridvorul căruia a fost reprezentată o amplă judecătă de apoi. Biserică de piatră este și în satul vecin, la Mărtiniș, din aceeași vreme.

²⁴² V. Ciobanu, *op. cit.*, p. 677

²⁴³ Pe acest perete, la interior, sunt numeroase zgrafe și semnături, începînd din 1822.

la Tălișoara²⁴⁴, așezare ce apare, din prima mențiune documentară, din 1332, cu atributul românesc²⁴⁵. Din biserică românilor, de aici, devastată în 1940, au mai rămas cîteva din treptele de acces²⁴⁶.

La Baraolt, conscripția lui Buccov înregistrează numai 34 familii românești, dar lăcașul de cult există, căci i se păstrează partea de răsărit, pe ușa de vest, din peretele adăugat, spre a conserva partea rămasă a edificiului; a fost preluată pentru construcție data de 1755, probabil din inscripția ce era pe ancadramentul originar. Același conținut îl are însemnarea de pe crucea cu brațe treflate, de deasupra intrării: „epült 1755 Szus Maria”. Biserică, cu ziduri groase de piatră, infățișează planul arhaic, cu altarul la răsărit, în prelungirea navei, poligonal cu 3 laturi, la interior fiind acoperită cu o boltă semicilindrică. Fereastra, de pe nord, ca o ambrăzură, mult evazată spre exterior, pare a-i coborî vechimea, anul 1755 putind reprezenta numai momentul unei refaceri. Lăcașul a fost folosit, pînă la dezafectare, de români secuizați și catolicizați. Se află izolată, pe deal, la marginea de nord a asezării, „dincolo de holde” cum spun localnicii (ce mai știu puțin românește), la 300 metri de biserică din 1924.

În satul Căpeni (orașul Baraolt), așezare nesemnalată de Buccov există biserică din 1712, de plan dreptunghiular cu altarul nedecroșat, poligonal cu 5 laturi.²⁴⁷ Pe vest se află turnul clopotniță, acesta, ca și restul paramentului, prezentând un decor de factură barocă. În apropierea peretelui de sud, străjuie o troiță de lemn cu brațele cioplite în formă de cruce, pusă sub adăpostul unui acoperiș de șindrilă.

La Micloșoara „idagines Niculai”, după atestarea documentară din 1211²⁴⁸, conscripția din 1760–1762, înregistra numai 12 familii ortodoxe²⁴⁹. Biserică veche a fost preluată de romano-catolici. Din ea a rămas numai altarul din piatră, semicircular, avînd însă cornișă de formă poligonală. În interior, în grosimea zidului, pe sud și nord, se află nișă prosceniodie și respectiv a diaconiconului. Vechiul altar românesc, cu orientarea spre răsărit, a fost transformat, cîndva, în criptă a familiei contelui local. În cimitirul din jur, crucile de lemn cu brațe treflate, unele fără de nume, veghează morminte de români secuizați ca: Ola Micloș (românul Nicolae), Bokor Gorgy, Vaida, Drăguș, Pintea, Vaszi Istvan, Baduy, Ksiki, Macavei Simion, „1909–1956 es neje Macavei Iuliana” s.a.

²⁴⁴ Datele la I. I. Rusu

²⁴⁵ C. Suciu, *op. cit.*, II, p. 181

²⁴⁶ Bisericile de la Doboseni (comuna Brăduț) și Herculian (comuna Bățani), sunt în ruină.

²⁴⁷ V. Ciobanu, *op. cit.*, p. 679.

²⁴⁸ C. Suciu, *op. cit.*, I, p. 396.

²⁴⁹ V. Ciobanu, *op. cit.*, p. 679.

La Virghiș, dăinuie din secolul al XVIII-lea biserica de lemn în hramul sfintilor arhangheli Mihail și Gavril. Pereții înscriu un plan dreptunghiular, cu altarul, în prelungire, de formă poligonală. Clopotnița, inițial detașată, a fost adăugată pe vest.

Biserica românească de piatră de la Aita, ridicată în 1866, aproape în stare de ruină în 1965, a fost recent restaurată. Este de plan dreptunghiular, cu altarul ușor decroșat, semicircular, având pe vest un pitoresc pridvor deschis spre arcade.

În 1812 a ars biserica de lemn de la Hăghig, aceea sau alta pe care o consemnaseră conscripțiile lui Aron și a lui Buccov, cu puternică obște²⁵⁰. Pe deal a fost și cimitirul vechi, astăzi aproape inaccesibil de cercetat, căci l-au acoperit arbuștii. Biserică de piatră „Schimbarea la față” a fost ridicată în vale, fiind gata în 1821. De dimensiuni mici și armonioase, lăcașul reprezintă un interesant monument de arhitectură. Planul său este dreptunghiular, cu altarul semicircular, pridvorul deschis pe vest fiind suprainălțat de clopotniță. Sistemul acoperirii interioare este de influență barocă, boltă și vela, între arce dublouri. Pridvorul este acoperit cu o boltă semicilindrică pe axul lățimii, iar altarul cu o semicupolă plată. Monumentul istoric de la Hăghig se află în prezent într-o stare precară de conservare.

La Chichiș, slujitorii lui Buccov au înregistrat numai 14 familii ortodoxe²⁵¹, dovada ignorării lăcașului de cult, din lemn, aducind-o în suși dăinuirea acestuia. O pisanie consemnează anul 1740, dar edificiul, de o structură arhaică, pare a confirma tradiția conform căreia a fost adus, de aproape 3 veacuri, de la Zizin. În 1784 a fost pictat, pictură ce se află sub tencuiala, atunci fiind realizate și ușile împărătesti cu sfintii de hram Mihail și Gavril.

Lăcașurile de lemn de la Zagon și Păpăuți atestate de conscripția lui Buccov cu 105 și respectiv 33 de familii²⁵² prezintă pe laturile altarului particularitatea, arhaică, a unghiului în ax. Biserică de lemn conținând tradiția în preajma Tîrgului Secuiesc prin monumentele de la Zăbala, Ojdula și Poian, cea de la Lemnia a dispărut cu cîteva decenii în urmă.

Lăcașul de lemn din Tîrgu Secuiesc, la care în 1733 este menționat popa Iuon²⁵³, a fost înlocuit după două decenii prin cel de piatră în hramul Adormirii Maicii Domnului. În proscomidiile se află: „Pomelnicul ctitorilor Petru, Teodora, Anastasia, Maria, Manole, Dimitrie, Sanda, Calina, Hristea, Stanca, Păuna și tot neamul lor”.

²⁵⁰ Clain înscria 50 de familii, iar Buccov 80 de familiile ortodoxe, cu biserică și 20 unite, cf. A. Bunea, *Din istoria românilor*, p. 380 și, respectiv, V. Ciobanu, *op. cit.*, p. 688.

²⁵¹ V. Ciobanu, *op. cit.*, p. 679.

²⁵² *Ibidem*, p. 678.

²⁵³ A. Bunea, *op. cit.*, p. 378.

De plan dreptunghiular, cu altarul nedecroșat, poligonal, monumentul prezintă elemente de decor baroc pe suita de arcade ce desparte Foișorul de lemn al acestuia a fost înzidit în 1793. Fragmentele de pictură veche ca și icoanele împărătesti îndeamnă la o cercetare și conservare științifică a întregului ansamblu.

Privind procesul de dispariție a unor lăcașuri de cult românești din așezările fostului scaun al Haromszekului amintim însemnările rămase despre biserică de la Moacșa arătind dărimearea acesteia prin 1870, și ocuparea intransilvanului de către comună²⁵⁴.

Deși în cea de-a doua jumătate a secolului al XIX-lea ctitorile de zid din Ciuc se înmulțesc, din statistică mai sus amintită, de la sfîrșitul veacului trecut, rezultă, pentru cele de lemn, un procent de 52,17%²⁵⁵. Referindu-se la cutremurul din 1838, popa Gheorghe din Joseni însemna pe filele unei cărti că acesta făcuse maj ales pagube bisericilor românești.

În 1840, la Ciucsingehorjui, biserică de piatră ia locul celei din lemn, de la care moșenește, alături de străbunul hram, ce a dat numeroase așezări, o serie de bunuri culturale. Menționăm dintre acestea frumoasele icoane împărătesti, de factură postbrincovenescă, ai căroro platnici, Gheorghe și Ana, sunt consemnați pe tronul Mariei cu Pruncul. Monument istoric, de plan dreptunghiular, cu altarul decroșat, semicircular, are partea de vest, ca și întâmplă, de zid, tratată în stil baroc. Remarcăm faptul că lăcașul are, după o veche tradiție, intrare și pe latura de sud. La exterior, pe peretele altarului, se disting două straturi de pictură, cu reprezentarea Sf. Gheorghe, fapt ce naște ipoteza existenței sub văruială și a altor suprafete pictate. Pe crucile ipomele datele sunt, în genere, în limba maghiară, chiar ale preotului Sandor Ianoș (Alexandru Ioan), decedat în 1945. Numele Emiliiei Dăian, născută Alexandru, 1895–1927, este în limba română, alături aflindu-se mormîntul lui Sandor Cornel.

Mistuirea populației românești din Armășeni în masa secuiască romano-catolică o dovedesc și icoanele evangheliștilor, legendele în limba română, cu caractere chirilice, suprapuse peste amvonul din biserică romano-catolică, precum și aceea a lui I.S.H.S. de tradiție bizantină, în pofida faptului că textul *Cărții învățătoare* este în limba maghiară.

În Lăzărești (comuna Sînmartin), un lăcaș de lemn a ars în secolul trecut, o cruce de piatră consemnând evenimentul. O moivilă indică locul, iar toponimicul „Coasta cimitirului” mormintele străii.

²⁵⁴ *Semal.*, 1900, p. 573.

²⁵⁵ P. H. Stahl, *op. cit.*, p. 613.

secolul al XVIII-lea, anul 1819 putind fi data unor refaceri intre care se pot socoti si inlocuirea boltii originale prin cea de lemn ca si modificarea părții de vest, cu o miniclopotniță din lemn. Peretii lăcașului înscriu un plan dreptunghiular cu absida altarului în prelungirea navei, poligonală cu 3 laturi, model urmat desigur de la cea de lemn. Contra fortii, în două trepte, ating profilatura cornișei. Si pe această biserică există tăblița cu indicația „Müemlek bandenkmal”, spre deosebire de cea romano-catolică, ridicată mai tîrziu, în imediata ei apropiere.

Despre capela romano-catolică din Plăieșii de Jos tradiția arată că a fost românească, presupunând pe care elementele constructive o susțin. Ea infățișează planul bisericii din Lăzărești, cu peretii altarului în continuarea navei. O intrare joasă pe latura de sud a fost urmată de o alta, impunătoare, spre capătul de vest, ceea ce presupune o alungire a acestei părți, turnul, în spirit baroc, putind fi și el o adăugire. Asemănări în ceea ce privește conținutul tradiției, cit și forma tipologică se constată și la biserică din cimitir, de la Cașinu Nou. Turnul clopotniță, de pe vest, are pe fațadă o arcadă, iar ancadramentul intrării în navă este din lemn cu pragul de sus semicircular prin mijlocirea umerașilor.

La Doboi, pe o coastă ce domină Valea Casinului, se află biserică românească din piatră construită, în stil baroc, în secolul al XIX-lea. Apreciem că este mai veche de anul 1881, cind i s-au făcut probabil reparațiile cu modificări (refacerea, din lemn, a boltelor á vela, compartimentate prin arce dublouri ce descărcau pe pilaștri, cu capitele profilate, ce s-au păstrat; maniera neogotică de la acoperișul turnului). Înaintea acestui lăcaș, a fost unul din lemn, din al XVII-lea veac, de la care au rămas valoroase mărturii istorice. Despre două remarcabile icoane brîncovenesti: *Deisis* și *Maria cu Pruncul* se spune că au fost aduse la Doboi de la biserică unui sat de lingă Tîrgu Secuiesc. Ele atestă relațiile artistice dintre sudul și nordul Carpaților.

La Frumoasa, așezare cu importante rosturi în ierarhia bisericăescă și viață culturală a românilor din Ciuc, lăcașul de piatră, în hramul Adormirii Maicii Domnului, a fost înălțat în 1879. Înlocuia ctitoria anterioră, din lemn, pe care o înregistrase Aron, dar, inexplicabil, a ignorat-o Buccov.

La Tomești (comuna Cîrța), pe un dîmb din afara satului, se află vestigii unei biserici de piatră, cu donjon în decroș pe latura de vest, a căror cercetare arheologică ar fi de mare folos²⁵⁶ istoric. Pe crucile cimitirului din preajmă cele mai frecvente nume sunt genitilicele românești Olah și Boer. Subliniem faptul că în secolele XVIII –

²⁵⁶ Urgența inceperei acestei acțiuni este impusă de faptul că se continuă scoaterea de pietre.

XIX, numărul preoților cu numele Boer, este impresionant de mare în satele din sud-estul Transilvaniei.

Biserica de lemn Sf. Arhangheli din Sindominic a preluat din 1787 mesajul înaintasei atestată documentar. Tipologic edificiul înscrie planul dreptunghiular cu capătul de răsărit poligonal cu 3 laturi. Prețios ca document istoric, reprezentativ ca monument de arhitectură populară, lăcașul de la Sindominic necesită o restaurare competență.

În Voșlobeni o veche biserică de lemn a cedat locul celei din piatră, în 1864. De plan dreptunghiular, cu turn în decroș pe vest, construcția degăjă, mai ales prin boltile á vela și arcele dublouri, influență stilului baroc.

La Joseni, biserică puternicei obști românești a dispărut înainte de mijlocul veacului al XVIII-lea și cu greu au reușit înlocuirea ei²⁵⁷ prin actuala ctitorie de piatră în hramul sfintilor Arhangheli. Momentul se situează spre sfîrșitul secolului al XVIII-lea (și nu la 1850, dată furnizată de sematismele blajene). În 1796, popa Sandu zugravul din Iernuțeni îi repictează icoane pe sticlă, iar în 1800 î se dăruiește un exemplar din *Evanghelia* blăjană din 1776. Zidurile masive înscriu un plan dreptunghiular, cu absida decroșată poligonală cu 5 laturi. Acoperirea interioară originară a fost modificată din lemn. Se păstrează registrul de naștere al boltilor, cu profile dispuse în trepte, ca și capitelele pilaștrilor, pe care descărcau arcele dublouri.

La Ghiduț (comuna Lăzărea), populația românească, secuizată și catolicizată în 1940, își folosește propria biserică, înălțată la începutul secolului. Timpla, cu *Cina cea de taină* și friza apostolilor, demontată de la locul ei, a fost depozitată în casă.

Pe Valea Tîrnavei Mici semnalăm alte documente materiale ce tezaurizează memoria obștii românești. La Treisate (comuna Ghindari), biserică de lemn cu hramul Adormirea Maicii Domnului, de tip arhaic, dreptunghiular, cu altarul nedecroșat, poligonal cu 3 laturi, este de-asemenea veche. Precizări privind momentul ridicării cit și infățișarea sa de la început, pot fi aduse numai după înălțarea modificărilor survenite la reparații.

La Sovata, unde spațiul arheologului a descoperit vasul de lemn cu inscripție slavă, din al XVI-lea veac²⁵⁸, românii au avut biserică din îndepărțate vremi. În 1945 a fost înlocuită aceea cu

²⁵⁷ În decembrie 1770, se cerea redarea satului Joseni la Gheorgheni, sub considerentul că acesta fusese înainte filie la biserică de acolo, cf. Arh. St. Alba Iulia, fond cit., pach. IV (1770–1778). Documentul este prețios și pentru faptul că atestă existența bisericii din Gheorgheni, cu o anumită anterioritate, biserică absentă din conscripția lui Buccov, cf. V. Ciobanu, *op. cit.*, p. 682.

²⁵⁸ Szekely Zoltan, *Un vas de lemn din inventarul unui fierar* (sec. al XVI-lea), în *Studii și cercetări de etnografie și artă populară*, Ed. Științifică, 1965, p. 327 la 328.

hramul Sf. Nicolae, ridicată în 1881, ea la rindu-i stând pe vechi fundații.

Lăcașul de lemn Sf. Arhangheli din Ilieși (oraș Sovata) constituie rezultatul unei ample lucrări de renovare (1909) al celui vechi. De dimensiuni modeste, peretii înfățișează tipul de plan dreptunghiular, cu absida altarului decroșată, pătrată, formă primară în arhitectura bisericilor de lemn. Succesiunea lăcașului de lemn, de la Sărățeni, poate fi urmărită de la cel cuprins în prima conscripție și pînă la cel actual ridicat în 1935. În 1733, Clain menționa caracterul mixt al așezării, înregistrînd biserică, 25 de familii și casa parohială²⁵⁹. Trei decenii mai tîrziu, în rubrica respectivă a conscripției lui Buccov, biserică nu mai apare²⁶⁰. Cauza nu o putem ști: era omisă sau lăsașe locul altui ctitorii?

Pe valea Mureșului de Sus, atingînd și așezări din cîmpie, fenomenul deznaționalizării românilor s-a produs, bisericile rămase detinînd o evidentă însemnatate documentară. La Pănet, pe deal, în partea de vest a satului, străjuie biserica de lemn, cu clopotniță separată. A fost ridicată în preajma anului 1740, dată la care neîntre-cutul Comanu zugrav săvîrsise pictura ușilor împăratești, adăugînd, în anii următori, registrelle tîmpiei și pictura murală (ce se păstrează fragmentar în altar). Înlocuise vîchea ctitorie, menționată în 1733, sub pastoria lui popa Georgie²⁶¹ luind de la ea, pentru împodobirea intrărilor și răbojul motifelor ornamentale: rozeta, frînghia răsucită, dintele de lup, crucea dispusă pieziș. Este de plan dreptunghiular cu absida altarului în retragere, de formă poligonală cu 5 laturi, perechile de console dindu-i o plăcută înfățișare. Aceeași mesteri au lucrat desigur și lăcașul vecinilor din Hărțău, care prezenta (înaintea lucrărilor de salvare), analogii de tipologie și elemente constructive cu cea de la Pănet. A fost adusă în secolul al XVIII-lea dintr-o vatră veche unde a rămas o vreme cimitirul pe care, cu timpul, l-a acoperit pădurea. Icoanele împăratești, din 1753, ale lui Toader zugrav, îl evocă pictura murală. În 1982 monumentul a fost renovat.

Din perimetru comunei Livezeni au dispărut, nu cu mult timp în urmă, 3 lăcașuri de lemn (de la Corunca, Ivănești și Poienița), revenindu-i celui de la Sinișor să ateste tradiția bisericii de lemn și a comunității ctitoricești. Rămas singuratic pe deal, în vîchea vatră a satului, el a fost strămutat în vale și restaurat în 1981.

De la Ceausu de Cîmpie, biserică de lemn a fost demolată în 1937, iar cea de la Herghelia, în 1960, în raza comunei dăinuie însă cele de la Bozed, Culpiu și Porumbeni, care au beneficiat de lucrări

de conservare. Lăcașul de la Bozed a fost mărit, spre vest, în 1896, dovedă că numărul sătenilor era mare. Cu acel prilej s-a renunțat la ancadramentele originale, dar decorul lor este amintit de cel al sfesnicelor, dateate în al XVIII-lea veac, sculptate cu brăduți, frînghie răsucită și frunze. În preajma peretilor supraviețuiesc cîteva din crucile cu discul soarelui, ca acele de la Deag.

Biserica de la Culpiu înfățișează, ca și cea de la Bozed, planul dreptunghiular cu absida decroșată, poligonală cu cinci laturi. În 1976 a fost coborâtă de pe deal și restaurată în curtea casei parohiale. Pentru decorul sculptat al elementelor dispărute, este chezăș, aici, prestolul în care au fost crestate, cu pricepere, frînghia răsucită și dintele de lup. Pictura, din 1821 și 1865, în colorit viu, se remarcă prin bogăția programului iconografic.

Prin semnificația istorică și valențele artistice, biserică din Porumbeni, în hramul Sf. Ioan Botezătorul, constituie un valoros document. Datează din secolul al XVI-lea, inscripția doveditoare cu numele savîrșitorului popa Arion, Ion și Aron, păstrîndu-se parțial, în peretele de sud. Înfățișează planul cu pronaos poligonal și altar, decroșat, de aceeași formă, cu 5 laturi, de veche tradiție, frecvent în Moldova și Transilvania, îndeosebi în județul Hunedoara. Elemente ce-i susțin datarea sunt și structura boltii, comună pentru întreg spațiul, ca și practicarea a numai două uși în peretele spre altar. În deceniul cincî al secolului al XVIII-lea lăcașul a fost renovat, din podoa-bele primite atunci făcînd parte și prețioasele piese pictate, în 1744–1749, de harnicul și talentul Toader, amplă pictură murală fiind realizată în cea de-a doua jumătate a secolului al XVIII-lea. La Porumbeni, Bozed și Culpiu, ca și la alte numeroase biserici de lemn muresene, adăpostul clopotelor este separat, după obicei străvechi.

Pentru procesul deznaționalizării populației românești, situația constatătă în raza comunei Glodeni, prezintă interes și cere un răspuns. De ce așezările Merișor, dar mai ales Moișa și-au menținut originea etnică, iar la Glodeni și Păcureni mai sunt abia cîteva suflete de români? Bisericilor de lemn din ultimele sate menționate, martori de credință ai altor vremi, li se cuvin deosebita noastră grija.

În secolul al XIX-lea biserică Buna Vestire din Glodeni a fost amplificată cu o travée, căci devenise neîncăpătoare pentru obște. Despre lăcașul din Păcureni spune tradiția că a fost mutat, cu două secole în urmă, dintr-o altă vatră a satului; acum este singuratic, în afara perimetrlului construit al așezării. De pe montații intrării, dinspre sud, aflăm că mesteri îl au fost Oprea, popa și Toaderu, și tot de pe aceștia ca și de pe cei ai cadrului dintre pronaos și naos admirăm răbojul de semne, cu simbolurile tăinuite ale strămoșilor: frînghia, dintele de lup, triunghiul cu cruce, picmul vieții din crestătura cu iz-

²⁵⁹ A. Bunea, *Din istoria românilor*, p. 324.

²⁶⁰ V. Ciobanu, *op. cit.*, p. 685.

²⁶¹ A. Bunea, *op. cit.*, p. 352.

vod alveolar, ultimul motiv dominind și decorul prestoiiului. După decor, grafia inscripției, dimensiuni și tip de plan (dreptunghiular, cu altarul decroșat de formă pătrată) → plan cu adânci rădăcini în arhitectura bisericilor de lemn —, apreciem că biserică nu este mai tîrzie de veacul al XVII-lea.

Din zonele mureșene, Valea Nirajului a fost cea mai afectată de procesul deznaționalizării, dar și aici bisericele de lemn, ce au ajuns pînă la noi, constituie dovezile de netăgăduit ale comunităților românești.

La Crăciunești, biserică Sf. Arhangeli înscrie, prin traseul peretilor, planul străvechi dreptunghiular, cu absida nedecroșată, poligonală cu 3 laturi, la interior avînd o boltă comună pentru întreg spațiul, clopotnița aflîndu-se la o parte. Datează din al XVII-lea veac, la mijlocul celui următor fiind renovată și împodobită, la pictarea timpelui însemnările consemnând prezența lui Toader zugrav, din 1749 și 1757. Restaurarea lăcașului și în primul rînd îndepărterea stratului de tencuială, de la interior și exterior, vor aduce date noi pentru istoria și arta monumentului.

Biserica din Nicolești, refăcută în 1846, este legată după cum spune tradiția, de schitul din al XIV-lea veac al călugărului Nicolae. Partea rămasă, după acțiunea de devastare din 1943—1944, naosul și altarul (semicircular, în prelungirea navei, cu sistemul de îmbinare al bîrnelor „la jumătate de lemn”), a fost conservată în 1960.

La Valeni (fost Oaia), biserică de lemn Sf. Nicolae a înlocuit-o pe cea dinainte, în valeatul 7203 (1695), luna mai, lucrările luind sfîrșit în anul următor. Pe grinda sculptată a timpelui este săpată inscripția cu următorul conținut: „cu voia tatălui și cu ajutorul Fiului și cu săvîrșirea Sf. Duh s-au început cu îndemnarea și toată cheltuiala satului, meseta mai 26 și meșteri la tot lucru acestei sfintei biserici au fost popa Pătră Todoran și Luca Grigorie din Urîsi, Polat țărevul în zilele governatorului Bamfi Gheorghe iar mitropolit țării vladica Teofil iar protopop Toader. Si s-au ridicat întru lauda lui Dumnezeu și în cinstea Sf. Nicolae”. Ancadramentele intrărilor, purtătoarele valeatului, sunt decorate pe motive străvechi: rozeta, cioplitura cu izvod alveolar, triunghiul cu cruce (întilnit și la Păcureni). Pereti modesti înscriu planul dreptunghiular cu absida altarului în decroș, poligonală cu 4 laturi, unghi în ax, particularitate tipologică arhaică. În 1981—1982 prețiosul monument de pe „Dealul românilor” a fost restaurat. O acțiune asemănătoare a pus în valoare și biserică Sf. Arhangeli din Troița (comuna Gălești). De plan dreptunghiular, cu altarul în prelungire, poligonal cu 3 laturi, monumentul prezintă în elevația interiorului o boltă unică, semicilindrică, pentru întreg spațiul. Aceste elemente constructive, în dimensiuni modeste, o datează cel mai tîrziu la începutul secolului al XVIII-lea, în pofida absenței din

conscriptia lui Buccov. Aceasta se adaugă două icoane împărătești de la finele secolului al XVII-lea care, pe cealaltă față, au fost pictate în veacul următor.

Biserica Sf. Arhangeli din Sintandrei (Miercurea Nirajului), de același tip de plan cu Troița, a suferit, la anul 1843 și după aceea, însemnate reparații, ce-i ascund elementele necesare constatării momentului ridicării și desigur pictura murală. Icoanele împărătești, din 1751—1752, realizate de popa Marcu zugravul, o datează anteriu. Restaurarea va aduce la lumină înfățișarea originară a acestui valoros monument istoric.

O fericită descoperire o constituie aflarea, la Valea (fost Iobăgeni), pe spatele crucii Răstignirii, a pisaniei bisericii de aici, în hramul Sf. Nicolae. Textul ei, în graiul străbun este acesta: „Anul Domnului 1754 s-au fost risipit sfînta biserică de la Iobagifalău și s-au îndemnat cinstiții săteni și o au ridicat pe temelie și ce au fost lipsă s-au isprăvit și cei mai desăvîrșit au fost dumnealui One morariu și (un cuvînt șters) iară dumnealui One morariu fiindcă au așezat dumnealui catapeteasma bisericii, n-au crujat putină cheltuială și au făcut și această Raspetie să-i fie pomenire a tot neamul dumnealui, octombrie 29 de zile”. Pictura timpelui lui One morariul, din care s-au mai păstrat cîteva elemente, o atribuim lui popa Marcu zugravul. Lăcașul, de plan drept unghiular, cu absida decroșată poligonală cu 5 laturi, a fost reparat spre sfîrșitul secolului al XIX-lea, recuperîndu-se, în acest scop, material de la un altul din Hodoșa. Pentru „cinstiții săteni” ce au ctitorit-o, biserică de la Valea se cuvine a fi restaurată.

În ținutul cuprins și la 1733, în seauul secuiesc al Arieșului, deznaționalizarea românilor nu a cunoscut amploarea unui proces. Cauzele le putem stabili și nu numai puternicele tradiții istorice, susținute pentru secolele IX—X de descoperirile din centrul voievodal de la Moldovenesci²⁶², iar pentru instituția cnezială de ctitoria de piatră de la Cicău s.a., ci și în bastionara vecinătate a mojilor. Totuși fenomenul s-a resimțit. Am amintit la început, vorbind despre carentele conscripțiilor, cazul de la Rimetea (fost Trascău). Menționăm acum satul Bădeni, unde graiul străbunilor a fost uitat. Originea românească a așezării este atestată de biserică de lemn, rămasă izolată pe un deal din nordul satului. A luat locul celei înregistrate de Clain, cu 40 familii²⁶³, în anul 1753, dată înscrișă pe cadrul intrării sculptat cu motive geometrice, frînghe răsucită, dar și cu vrejuri

²⁶² St. Pascu, *Voivodatul Transilvaniei*, I, Ed. Dacia, Cluj-Napoca, 1979, p. 37—38, 46—80, 272, 273; II, p. 217, 227, 238.

²⁶³ Așezarea este sociotîpă mixtă din punct de vedere etnic. Preot era popa Nicolae, cf. A. Bunea, *op. cit.*, p. 402.

de iederă prezent la ctitoriiile moților. Biserica are planul lăcașului mănăstirii de la Lupșa, dreptunghiular cu absida altarului decroșată, poligonală cu cinci laturi. Fragmentele de pictură, din 1765, dezvăluie penelul unui icsusit zugrav format în spiritul artei post brâncovenesti.

În zonele ce au stat în atenția lucrării de față a pulsat îndelungă vreme viața românească, strădaniile păstrării ființei de neam, simțăminte de care s-au impregnat cărțile tipărite și manuscrise din care o mică parte au ajuns pînă astăzi.

Operai preconizate de Nicolae Iorga privind cărțile din Ardeal și însemnările de pe ele „mai ales din asemenea părți”²⁶⁴, i se poate aprecia dimensiunea valorii din prea puținul păstrat²⁶⁵.

De la un mînăuitor al condeului ce copia cărti la începutul secolului al XVIII-lea, cunoaștem două manuscrise: unul provine de la Ciucșingeorgiu și facea parte din moștenirea pe care în 1778 popa Bucur de aici o lăsa fiilor săi. Conține predici la duminici și zile de sărbătoare, frumos scrise, paginile fiind împodobite cu frontispicii și litere ornate. Dintre însemnări cea mai veche îl amintește „pe dom-nul Racoți la Valeat 7215 (1707) februarie 5”. Autograful realizatorului se află pe f. 11, într-o notă parțial păstrată: „... pis popa Mihail”. Cel de-al doilea s-a păstrat la Doboi. La f. 305 se vede „sfirșitul scrisului sfintei *Evanghelii*, sept. 2, pis azi erei Mihail”. Altă însemnare consemnează că *Evanghelia* a fost a popei Gheorghie ot Ghelinta²⁶⁶ și a dat-o popii Avrami Corbanul „să se hrânească cu dinsa pînă la o vreme și ne-au lăsat o *Psaltiré* ... ca zălog pentru dinsa”. Cartea ajunge pe Valea Casinului după cum spune însemnarea: „această sfintă carte este a sfintei biserici ot Cason, eû preot iscălin-du-mă Oancea ot Păl(?) leat 1761 meseta dechemvrie 14 zile”. Buccov nu înscria la Cason, nici biserică, nici preot. Nota certifică existența unei biserici, probabil a celei de lemn, din Doboi, în hotarul satului Imper.

La Sîndominic, de la ctitoria anterioară celei din 1787, a ramas și un manuseris slav cu 9 file în limba română, conținind un *Octoih* pe care, în vîleatul 7200 (1692) l-a făcut danie „jupinul Solomon Pop...”²⁶⁷. De la sfîrșitul aceluiasi veac datează manuscrisul după *Cazania lui Varlaam* aflat la Doboi.

La începutul secolului al XVIII-lea copia cărtii Jicmond Gheorghe usor la Chichiș, *Miscelaneul*²⁶⁸ din 1717 cuprinde numeroase pilde

din romanul *Varlaam și Ioasaf*, carte de apologie a creștinismului bogată în elemente laice, precum și „începutul cu Dumnezeu povestea lui Arghirie” (*Arghirie și Anadan*). secolul XVIII-lea

La Sardu Nirajului era dascăl, spre sfîrșitul secolului al XVIII-lea, Toader Popovici, pe care îl identificăm cu copistul de la care ne-au rămas cărți de literatură moralistică, filosofică și istorică. Pe manuscrisul cărții *Pilde filozofești* semnat „Teodor Popovici dascalia pisata”. Nu este exclus, de asemenei, ca dascălul și copistul Toader Popovici să fie aceeași persoană și cu zugravul omonim, întîlnit, prin rezultatele muncii sale, pe Valea Beiciei și a Gurghiului, la Sinișor, la Glodeni, la Sardu Nirajului și prin alte sate. În aceeași vreme se îndeletniccea cu alcătuirea cărților Dimitrie Popovici Boer din Chepet, unde dintre ele aflindu-se la Frumoasa²⁶⁹. Nicolae Olah de la Cerghid a scris și copiat, în 1795, *Divanul lui Dimitrie Cantemir*, iar, în 1797, *Supplex* ul. În același an a scris și pe cărțile bisericii (*Triod*, București, 1726; *Evanghelie*, București, 1750) zapisele de proprietate, semnind „Nicolae Olah dascăl din Cerghidul Mare.”.

Mentionarea unor cărți vechi în inventarul unor biserici de la finele secolului trecut, precum exemplarul din *Evanghelia* lui Șerban Cantacuzino, ce a aparținut bisericii vechi din Totalău (comuna Singeorgiu de Mureș), constituie dovada multimii cărților dispărute. O carte din această tipăritură cu circulație în Transilvania s-a conservat la Subcetate. Din însemnarea de cumpărare reiese că fiul donatorului aveau voie să dispună de carte. Cumpărătorul Grigorie Dobreașu din Varvizu (Subcetate) a luat-o de la popa Onu cu 11 forinți vonași și a dat-o de pomana: „...iar cine s-ar preleji să o înstrâineze pe după fiu meu afară, să fie afurisit și anatemă, an 1784, aprilie 2nd. Un semnificativ traseu parurge *Apostolul* lui Șerban Cantacuzino, 1783. De la București ea ajunge în Moldova de unde, în 1704, este dăruită de Finea logofătul lui Lepădat din Voșlobeni „ca să-i fie învățătură”.

Ca și pentru restul Transilvaniei, frecvența cea mai mare înregistrează, și în partea de sud-est, tipăriturile de la sudul muntoșilor. Erau aduse de colportori, ca acel Ion fiul lui Paș Gavril din Boziaș, care în 1712, pentru procurarea lor, se afla în „vestitul oraș anume București”, sau de preoți. Pe un *Triod*, de Rîmnic, 1761, popa Grigorie de la Breț (azi Breaza-Mureș), își întărește prin două însemnări, din 1772 noiembrie 6, proprietatea asupra cărții „adusă pe umărul” său din Tara Românească. Un exemplar din *Antologhion Rîmnic*, 1737, a fost cumpărat „de popa Iordan din Ogra anu Dom-

²⁶⁴ I. I. Rusu, cap. IV, nota 92.

²⁶⁵ Majoritatea informațiilor cuprinse în acest subiect sunt selectate din lucrarea *Bisericile de lemn din Eparhia de Alba Iulia*, Alba Iulia, 1988.

²⁶⁶ Preot menționat în conscripția din 1733, cf. A. Bunea, *op. cit.*, p. 380.

²⁶⁷ Corneliu Cimpeanu, Urme culturale din trecut, în An. Inst., IV, 1961, p. 273-274.

²⁶⁸ Biblioteca Mitropoliei Sibiu, mss. 31.

²⁸⁹ G. Cimpeanu, *op. cit.*, p. 274; G. Strempel, *Copiști de manuscrise românești pînă la 1800*, vol. I, Ed. Academiei R. P. România, 1959, p. 181-182; idem, *Catalogul manuscriselor românești*, I, Ed. Științifică și Enciclopedică, București, 1978, p. 308-309.

nului 1747 martie 1 dñi... de la Vlad Rimnceanu pe bani trei și cinci florinți...". Pentru cărți, fruntașii satelor mergeau și în Moldova. Pe filele unei cărți de învățătură (*Cazania lui Varlaam*) se află zapisul părintelui Petracă din tîrgu din Hîrlău, pentru vînzarea ei „...lui Simion diacului ungurean ce iaste din Bobohalmaea să n-aibă val pe unde va merge...”. Un exemplar din *Evanghelia* de Iași, 1762, cu circulație la Focșani și Solonțu a ajuns, după 1774, la Gheorgheni.

Tîrgurile au constituit pe întreg parcursul epocii feudale locul sigur de procurare al cărților. Exemplul, de această dată, privește atestarea în rolul de mai sus a orașului Tg. Mureș. De pe filele unei *Liturghii* de Tîrgoviște, 1713, reiese că Anghelachie logofăt de divan a dat-o la biserică Sf. Ioan pe seama popii Andronachie „ea să-și facă liturghie pe rumînie la biserică pururea”. De la acesta trece la popa Iancu din Sîncel, traducător de limbă slavă, copist, dar și răspînditor de slovă scrisă. În 21 martie 1751, la Tg. Mureș, carte este cumpărată de la el de popa Mihai din Sat Reghin fiul lui Coman morariul. Numeroase sate mureșene (Morești, Berghia, Ceoașul de Cîmpie, Bozed, Sîncraiu de Mureș, Porumbeni, Căpâlna) declarau la urbariu din 1785, prezența pe piață din Tîrgu Mureș pentru a-și vinde plusul de produse²⁷⁰.

Semnalarea unor tipărituri rare, prin exemplare ce au circulat în sud-estul Transilvaniei, constituie dovada ampoloarei pe care a avut-o fenomenul insuși. De la Voșlobeni a intrat în fondul de carte al Bibliotecii Academiei Române un exemplar din *Psaltirea slavoromână* din 1577²⁷¹. Într-un miscelanu ce a circulat în zona Odorheiului a fost descoperit un exemplar dintr-o carte bucureșteană necunoscută pînă atunci, *Slujba din duminica Rusahilor*, a cărei tipărire luase sfîrșit în 1680, aprilie 8²⁷². Biserica din Valea Mare (comuna Barcani, jud. Covasna) a detinut un exemplar din *Catavasierul* de București, 1724, tipăritură trecută în *Bibliografia românească veche* numai pe baza unei comunicări a lui Ilarion Pușcariu²⁷³. În lotul important de cărți rămase de la biserică din lemn din Adrian (comuna Gurghiu) s-a aflat și singurul exemplar din *Octoiul* tipărit la București în 1732.

²⁷⁰ L. Moldovan, Ioan Pop, *Conscriptii urbariale mureșene din anul 1785*, (II), *Marisia*, V, 1975, p. 121, 128, 187, 150, 182.

²⁷¹ L. Moldovan, *Despre proveniența în Biblioteca Acad. R.S.R. a Psaltirii slavoromâne de la 1577*, în *Studii și cercetări de documentare și bibliografie*, IV, București, 1966.

²⁷² N. Sulică, op. cit., p. 20; G. Șerban Cornile, *O carte necunoscută: Molicvele la Pogorîrea duhului sfînt*, București, 1680, în *Revista teologică*, XXXI, Sibiu, 1941, p. 305–312.

²⁷³ Ioana Cristache-Panait, *Circulația cărților bisericesti tipărite la Vilcea și-n alte tipografii din pările noastre în Transilvania sec. al XVIII-lea*, în *Mitropolia Olteniei*, XXIX, nr. 10–12, 1977, p. 734.

Numărul important de cărți păstrate în aceeași strană de cărți constituie, la rîndu-i un aspect ce reliefază largă cerință de carte românească. Menționăm, în acest sens, bisericele de la Glodeni, Săcel, Voșlobeni, Porumbenii Mari, Ciucsingeorgiu, Zăbala, Ojdula, majoritatea lor fiind ieșite din teaurile tipografice de la sudul Carpaților. Pentru circulația cărților în cele trei țări române este semnificativ să amintim drumul parcurs de un exemplar din *Cazanile lui Ilie Miniat*, tipărit la București în 1742. Deținută, înainte de 1767, de un român transilvănean ajuns în Moldova, carte este cumpărată în lună august din același an, de Gheorghe diac de divan de la care o preia jupân Cozma Dimitrie din Brașov. Aceasta, în anul 1784, septembrie 30, o face dănie bisericii neunite din Porumbenii Mari. Din cărțile de aici amintim și *Triodul de Buléurești*, 1768, cumpărat de popa Ionaș, cu ajutorul unor săteni în 1776, „pomelnicul: Mihai, Ana, Ion, Ana, Stoica, Maria, Radu, Stana, Toma, Bucura, Mihai, Ana, Maria, Neacșa” înscris pe filele sale, fiind prețios pentru studiul onomastic al românilor din Porumbenii Mari.

Cărțile se aflau și în proprietate particulară. Redăm în acest sens conținutul zapisului înscris de popa Bucur de la Ciucsingeorgiu pe filele unei cărți de Blaj: „Tuturora în HS frați sau din cei care vă veți întîmpla a ceti această scrisoare sau zapis lăsat de mine în mină copilului meu Ion și lui Gheorghe, nime aù căuta sau a să împărți din cărțile carele mai jos le voi numi: Evanghelie, Stratie tiparnică, Ceaslov, Cătavasier, Psalmire, Molitvenice 2, Liturghie, Octoih scris cu mină, Octoih tiparnic, Prăsnicăr scris cu mină, Stratie scrisă cu mină, Calendar, Păstoriceasca datorie, Floarea adevărului, Păucenie de Bălgard, toate le las copilului meu Ion și lui Gheorghe într-alt chip mă rog tuturor fraților preoți care vă veți invrednicici a sluji pe aceste sfinte cărți să pomeniți și pre noi ierei Bucur, Ana, părinți Nistor, Ana, 1778 octombrie zile 20”. Pe un exemplar din *Theologia moralicească* a lui Samuil Clain se află autograful: „1809 ex libris est Ioannis Boer de Gelințe”. Patriotul cărturar Vasile Pantea trebuie să fi avut o însemnată bibliotecă. Din cărțile sale s-a păstrat *Molitvenicul* de Alba Iulia, din 1689, cu autograful mitropolitului Teodosie, pe care, după spusa posesorului „... o și îscălesc cu scrisoarea mîinii mele în Erdiu Singeorgz la anul 1811, martie 25, Vasile Pantea protopop și paroh în Erdiu Singeorgz și nimenei să nu o înstrâineze nici într-un fel, după moartea mea să rămîne la vreun nepot care ar fi harnic de dinsa”²⁷⁴, însemnare ce are darul să ateste prezența vrednicului preot și dascăl la Singeorgiu de Pădure, în nobila-i strădanie de meninere a obștii românești. Despre cărțile unui alt preot din Singeorgiu amintește următoarea notă de pe filele

²⁷⁴ Cartea veche românească în colecțiile Bibliotecii Centrale Universitare, p. 38–39.

unui miscelaneu, din 1781, alcătuit de Iacob Dănișan: „această carte încă este una dintre ale mele subscrisului preot și mi-au rămas de la socrul meu fostul preot în Daneș, Nicolae Ciliovici și protopop al tractului Sighișorii, cel mai umil între preoți Ioan Brîndușa paroh a Erdö Singeorz din județul Murăș Varșaheliul la anul 1845”²⁷⁵.

Multimea cărților, grija față de ele a stimulat și aici meșteșuguri legării lor.

Spre sfîrșitul secolului al XVIII-lea este atestat, ocupindu-se cu acest meșteșug, preotul din Soimuș Mare (Harghita), după propria-i mărturisire aflată pe un *Apostol* de Blaj : „eu popa Vasile de la Soimușul eu am deresu această carte 1795”, însemnarea fiind deosebit de prețioasă pentru viața românească din acest sat secuizat. Un *Molitvelnic* de București, 1729, al bisericii din Bord poartă mențiunea că a fost imbrăcat în 1824 de „Ilie legătorul de cărți din Sinchirai” (Sincraiu de Mureș). Numele unui alt cărturar ce se îndeletnicea cu acest meșteșug, il destăinuie însemnarea : „această sfintă și dumnezeiască carte de învățătură, numită *Cazanie*, s-au legat în anul 1835 s-au isprăvit luna lui iunie în 27 de zile prin mine popa Petra dasăcul din Iernotfaia”, de pe filele *Cazaniei lui Varlaam* de la Jabenița. Popa Petra a copiat și foile lipsă de la început, dese-nind și stema Moldovei.

Pentru natura și importanța știrilor conținute de însemnările marginale alegem numai cîteva aspecte. În satul Veța, de pe Valea Nirajului, Buccov nu înregistrează lăcașul de cult. Îi dovedește existența exemplarul de *Triod*, București, 1726, care i-a apartinut, cu însemnări din 1733 și ulterioare. O așezare cu biserică, nesemnalată de conscripție și neidentificată în valorosul *Dicționar* a lui Coriolan Suciu, sint dovedite prin *Evanghelia* de București, 1750, cumpărată și dăruită bisericii din Baloș Petriu de Holhoș Simion din Tășnad. Pentru starea de amenințare și nesiguranță a satelor și bisericilor redăm condiția pusă de ctitor privind grija cărtii: „însă de se va întimpla să se pustiască biserică de răzmerită sau de ceva, să o poată lăua din neamul meu și să o dea la o altă biserică fără de bani, 1780 mai în 15”²⁷⁶.

După cum am arătat Buccov nu a înregistrat satul Tirimioara în 1762 popa Vasilie de aici a cumpărat un exemplar din *Evanghelia* de București, 1760. Ulterior, cartea ajunge la Troița conform însemnării: „întii martie 1803 ... o au cumpărat curațorii bisericii de la popa Dima Maftei din Sent Haromșag pe seama bisericii cu 17 florenti ungurești”²⁷⁷. Pe o *Liturghie* (București, 1746) se află

²⁷⁵ G. Ștremfel, *Catalogul manuscriselor românești*, II, Ed. Științifică și Enciclopedică, București, 1983, p. 292–293.

²⁷⁶ I. Cristache-Panait, *op. cit.*, p. 746.

²⁷⁷ Ilie Corbus, *op. cit.*, p. 179.

insemnarea de preoție a popii Gheorghe de la Cason : „ca să se știe în care an și lună s-au preotit, anii 1761 luna iunie în 15 zile”. Buccov nu face mențiunea vreumui preot la Cason, după cum nu a făcut-o nici pentru biserică. Pe filele aceleași tipărituri popa Ioan din Sîndominic a consegnat nașterea celor 11 prunci ai săi, începînd cu anul 1762.

O biserică dispărută, ca și ctitorul ei săt amintiți de o *Evanghelie* de Rimnic, 1746, pe care : „... a cumpărat jupinul Tudor Stama din Brașov de pomană la biserica dumnealui de la Doboli de Jos”. Zapisul unui exemplar din *Liturghii*, Rimnic, 1759, are următorul cuprins : „sept. în 10 zile s-au cumpărat această sfintă și dumnezească Liturghie, s-au cumpărat de dumnealui Constantin Brețcu cu 4 florinți să-i fie pomenire dumnealui și părintilor dumnealui și copiilor dumneelor și părintilor dumnealui în veacul veacurilor. Si s-au dăruit sfintei biserici din Zăbala să fie în veci acolo în biserică valeat de la HS 1764 și am scris eu preotul Stan sin Popovici Barbu ot Brașov”. La Zăbala, Buccov nu înregistra lăcaș de cult, existența sa fiind certă pentru acel an din însemnarea sus-citată.

Viața satului, succesiunea bisericilor, memoria enoriașilor și alte informații, s-au transmis de pe Valea Nirajului, de la Iobăgeni (Valea), prin însemnările de pe *Antologhionul* din 1705, de la Rimnic. Pentru bogăția și semnificația lor le redăm, urmând firul vremii: „...cum părat de la popa Ion din Sînlorinț derept... zloti. Și au fost la tocmeală popa Simion ot Iobagifalu, Toader Cora, Luca Baciu ot Sînlorinț și o au dat ca să fie pomană și soțului mieu și a tot rodul nostru iar cumva... (blestemul) yleat 1709”. Înstrăinată de unde fusese hărăzită, carteă este afilată și răscumpărată, după cum se arată: „să se știe că acest mineu fiind cumpărat de neamul lui Chinceș Toader și strămutindu-se de la sfânta biserică, fiind dat de pomană la biserică Iobagifalu, iată că aşa noi fiind vătălași și pără pentru această carte, într-un om deplin au dat mulți oameni suflete că au dat aice la biserică Iobagifalu și cu lege cu miruit anume Chinceș Toader, să fie pomană a celor ce au cumpărat și lui că au umblat de au miruit la această biserică și a tot neamul lui și a tot neamul²⁷⁸. Întru această carte și întru acesta chip s-au legat legătură de 30 de florinți înaintea soborului și înaintea patorului suprem (?) cine s-ar scula din neamul lui Zaharie pînă n-ar da gloabă să nu poată cănta nici această carte. Iară cine s-ar scula să mai facă surghirac, sau să o vinză sau să o fure să fie anatema. Pis, protopop Mihaiu ot N. împreună cu tot soborul, 1721. Iară carteă s-au cumpărat prin banii lui Mihail Baciu, fiind el bărbat în viață cel dintîi și murind el, cui ai lui bani s-au cumpărat, iar pentru mai mare dreptate ne-am pus

²⁷⁸ Repetarea este plină de sens: „neamul lui”, deci a ctitorului și „a tot neamului”, deci neamul românesc.

pecetea". (pecete în tuș negru). Cartea atestă biserica veche, înregistrată de conscripție în 1733, cu 73 familii, sub păstorie lui popa Gavrilă, arhiadiacon al Nirășteului (sau Mirașeu, azi Ungheni) fiind popa Irimia²⁷⁹. În 1754, biserică de la Iobăgeni a fost refăcută din temelie, preluând și bunurile sale istorice. Dragostea față de carte îi aduce o nouă legătură și o altă însemnare cu prețioase informații: „+ să se știe că acest *Mineiu* a fost cumpărat de Zaharia Baciului dascălul și în trecuta vreme a fost luat cartea o nepoată a lui Zaharia Baciul. Si s-au sculat Chinceși Toader și au scos-o cu lege și a dat-o la biserică Iobagifulu. Acum în anii de la HS 1772, s-au fost stricat toată foarte tare și s-au sculat Ioană morărița cu soțul său Chiril Morariul de la moara domnișoarei Lazăr Ana și o au dat de o au legat cu drepti optmăriești, fiind și dumneaei din neamul lui Chinceși Toader. Si acum iar se mai întârște că cine s-ar mai scula să o ia să o ducă, să fie blestemat. Scris-am eu popa Marcu zugravul ot Andrașfalău. Si s-au legat în zilele împăratului Iosif al II-lea, fiind episcop în partea neunițiilor Sofronie Carlovăț, protopop Niculăe ot Malomfalău". Mentionarea superiorilor ierarhici neuniți confirmă că biserică era ortodoxă contrazicind atribuirea arbitrară de către Buccov, pe seama unitilor. În ceea ce privește numărul înregistrat de numai 17 familii²⁸⁰, el este dezmințit prin cel din vremea lui Clain căci, sub orice fel de opresiune, populația sătenilor români nu putea să se reducă în 3 decenii la un sfert, ca și de prezența celor doi preoți ortodocși inscriși de Buccov, pentru obștea pe care o omite. Însemnarea constituie singura sursă ce ne arată în ce sat locuia popa Marcu zugravul, Andrașfalău (astăzi Sintandrei-Miercurea Nirajului). Prezent, prin opera sa, în satele de pe Valea Nirajului, începînd cu anul 1751, dar și pe aceia a Beiciei, de la harnicul zugrav, ne-a rămas pe spatele unei icoane de la Poenița și indicarea obîrșiei sale, rezultată din însemnarea: „această sfintă icoană s-au făcut în zilele înălțatului împărat Iosif al II-lea la leatul 1787, erau bucatele scumpe, griul cu 7 mariași, cucuruzul iarăși aşa. Si s-au făcut cu cheltuiala robului lui Dumnezeu Ionaș Roșde din Taga, să-i fie pomană lui și soțului dumisale. Si o am făcut cu pomană în mnogo greșni popa Marco Vlașcovici”. Numele lasă să se înțeleagă venirea popii Marcu pe Valea Nirajului, de la sudul munților și anume din Vlașca, în sprijinul fraților români. Revenind la cartea de la Iobăgeni, asupra căreia am insistat, menționăm și *Pomelnicul* lui Chiril morariu, important în studiul onomasticii de pe Valea Nirajului în acele trecute vremi: „Chirilă, Ioana, copiii, Petca, Simion, Ilea, Marișca: Teodor, Maria, Lazar, Marie, Ion, Maria, Andreicu, Onul, Magdă, Ion, Gavril, Sandor, Floare, Mihăilă, ctitor Zaharie Baciul cu soțul său, popa Ion, Nastasie”.

²⁷⁹ A. Bunea, *op. cit.*, p. 340.

²⁸⁰ V. Ciobanu, *op. cit.*, p. 683.

Surprinzind aceeași preluare de mesaj de la o ctitorie la alta, amintim din cărțile ce au supraviețuit din satul Aldea (comuna Mărtiniș), exemplarul din *Pentecostarul de Blaj*, 1768, care a fost dăruit bisericii „din crăiasa milă”, în 1772, prin Iacob Aron. Însemnarea astăldă la căsătorie, consernată de Buccov, în ultimii ani de existență căci, în 1787, este continuat prin cel în hramul Sf. Nicolae, a cărui dăinuire însumează un secol și jumătate. Noua construcție de cult a românilor, ridicată în 1937, sfîrșea în anul următor, prin demolare.

Conscriptia din 1760–62, nu înregistrează străvechea așezare de la Vlăhița, o carte adăugîndu-se dovezilor privind existența românilor. Pe un *Molitvelnic* (Blaj 1787) dascălul din Olafal (Vlăhița) a consemnat în limba română, că a fost al său: „și l-au răscumpărat de la noi Gheorghe Monor din Săcel cu opt zloti”, însemnarea dovedind funcționarea școlii românești la finele secolului al XVIII-lea. Biserică veche de la Cristuru Secuiesc este amintită în notele marginale de pe filele cărții. Un exemplar din *Liturghii* (Blaj, 1775) a fost dat de pomană bisericii de Filotei Laslo, în 28 februarie 1802. În același an un *Strasnic* (Blaj, 1776): „s-au cumpărat cu 7 florinți ungurești și cinci dutce și trei crăițari cu cheltuiala eccliei pe seama bisericii cei unite din S. Cristur, din îndemnul părintelui Gheorghe Cheresteș...”.

Martori ai procesului deznaționalizării, românii din Săcel au transmis prin zapisele de pe cărți simțământul lor față de acesta. *Evanghelia* de Snagov, 1697, a fost cumpărată pe seama bisericii, din banii ei, cu ponerea: „că atunci va trăi neamul nostru românesc neunitu din Săcel, cine o ar răpi fără voia eccliei să fie afurisit”²⁸¹. Un *Antologhion* (București, 1777), este întărit bisericii Săcelului, „pînă va trăi neamul românesc la numitul sat Săcel”.

Cartea în limba română reprezintă, fără indoială, una din arile unitare de istorie și cultură de pe întreg pămîntul țării.

Prezența românească în așezările din Secuime, este o incontestabilă realitate, pe care mărturiile cuprinse în capitolul aici încheiat, o evocă...

²⁸¹ D. Braicu, *Cîteva însemnări de interes istoric consemnate pe filele unor cărți păstrate la Sibiu*, în *Valori bibliofile din patrimoniul cultural național*, II, București, 1983, p. 375. Pentru subiect și mai multe: N. Sulică, *Contribuții la istoria vecinimii elementului românesc și circulația cărții românești în regiunile secuizite*, Reinv., 1/1937, 2/1938; V. Netea, *Circulația „Cazaniei lul Varlaam” în Transilvania*, Revista Muzeelor, 4, 1971, p. 333–336; I. Ranea, *Circulația cărții vechi românești din Tara Românească și Moldova pe Valea Mureșului*, Studii și Materiale, III–IV, Tîrgu Mureș, 1972, p. 259–264; Elena Mihu, *Relațiile culturale dintre țările române aplicate la circulația cărții vechi în județul Mureș*, Îndr. pastoral Alba Iulia, 3, 1979, p. 125–127; idem, *Tipărituri rimnicene în județul Mureș*, în *Valori bibliofile din patrimoniul cultural național*, I, 1980, p. 83–86.